

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

В. В. М'яленко

**ПСИХОЛОГІЯ
ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ
МОЛОДІ**

Монографія

Київ – 2016

УДК 316.64 : 331.54 – 053.6
ББК 88.5
М 99

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 13/14 від 27 листопада 2014 року

Рецензенти:

О. А. Ліщинська, доктор психологічних наук;
А. С. Голота, кандидат психологічних наук

Мяленко В. В. Психологія професійної самореалізації молоді :
М 99 монографія / В. В. Мяленко ; Національна академія педагогічних
наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. :
Міленіум, 2016. – 104 с.

ISBN

У монографії крізь призму соціально-психологічного дискурсу досліджується проблематика професійної самореалізації молоді. Обстоюється концепція, що тлумачить професійну самореалізацію як ідеальний феномен, усвідомлений процес самоздійснення суб'єкта в обраній професійній сфері, який має соціально значущий потенціал; розкриваються потенції особистості у процесі досягання акме. Аналізуються результати дослідження бар'єрів та потенцій успіху. При цьому авторка звертається до сімейного та колективного несвідомого, виокремлюючи соціальний професійний капітал сім'ї як певним чином відрефлексований професійний досвід батьків, інтегрований у картину світу дітей, засвоєний та відтворений ними.

Буде корисною фахівцям у галузі соціальної психології, а також молодим людям, передусім студентам, які цікавляться проблемою професійної самореалізації.

УДК 316.64 : 331.54 – 053.6

ISBN

ББК 88.5

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2016
© Мяленко В. В., 2016

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Професійна самореалізація молоді як психологічна проблема	7
1.1. Теоретичні підходи до розуміння феномена професійної самореалізації молоді	7
1.2. Практичні основи дослідження професійної самореалізації молоді	15
1.3. Концепція професійної самореалізації молоді	22
Розділ 2. Осмислення феномена професійної самореалізації в українській народній творчості	33
2.1. Контент-аналіз зразків усної народної творчості про працю та архетип бідності	33
2.2. Психологічні інтерпретації народного осмислення феномена професійної самореалізації	46
Розділ 3. Мотиваційно-ціннісні особливості професійної самореалізації молоді	55
3.1. Емпірична модель дослідження мотиваційно-ціннісних особливостей професійної самореалізації молоді	55
3.2. Результати емпіричного дослідження мотиваційно-ціннісних особливостей професійної самореалізації молоді	64
Розділ 4. Професійна самореалізація молоді “вдома” та на чужині (на прикладі Ізраїлю)	77
4.1. Особливості перебігу процесу професійної самореалізації української молоді та мігрантів українського походження	77
4.2. Соціально-психологічна ефективність професійної самореалізації української молоді та мігрантів українського походження	84
Післямова	90
Література	98

*Присвячую особливій людині,
моїй мамі, яка надихає мене
у процесі самоздійснення*

Передмова

Вибір професії –
це друге народження людини.

Є. Клімов

Кожна історична епоха ставить до людини свої вимоги. Можливо, саме тому інтерес до проблематики професійної самореалізації особистості не згасає. Більшість людей хочуть бути успішними у професії, заможними, здоровими, а отже, мають намір, інтенцію до певної діяльності, яка вмотивована. Проте рівень реалізації бажаних намірів різний. Постає питання: чому?

Кожна людина – це мікрокосм досвіду і потенцій, що здатний до безмежного розвитку. Не завжди усвідомлюючи та рефлексуючи, ми утримуємо досвід своєї сім'ї, попередніх поколінь, власної нації. Досвід, на котрий безумовно спираємося. Тож який саме досвід нам допомагає на професійному шляху, а який виконує деструктивні функції? Пошуки відповіді на ці запитання привели нас до розуміння соціального професійного капіталу.

Професійна самореалізація, а не компенсаторне функціонування у професії, розвиток особи у процесі самоздійснення можливі для кожного.

Щоб спрямувати своє життя у русло професійної самореалізації, потрібно небагато і дуже багато. Насамперед необхідно мати прагнення змінити життя відповідно до визначеної мети, зайняти суб'єкту позицію щодо власної професійної долі.

Аналізуючи витоки професійної самореалізації, ми виявили, що вона має свої бар'єри, запобіжники, мотиватори тощо. Осмислюючи творчий пошук, результати досліджень,

моніторинг соціальної реальності, досвід терапевтичної роботи з різними людьми, побудували концепцію професійної самореалізації особи.

Дослідження широкого соціального контексту самоздійснення особистості в суспільстві, яке зазнає трансформацій, зокрема сімейного несвідомого у терапевтичній практиці та власних пошуках щастя і гармонії, дали нам змогу усвідомити глибинні регулятивні важелі сімейного та колективного несвідомого, а також виокремити та описати дистресовий досвід самоздійснення.

Сподіваємося, усе це спонукає читача до глибшого осмислення порушених проблем, а можливо, й до їх подальшого розроблення.

Розділ 1

Професійна самореалізація молоді як психологічна проблема

У розділі подано теоретичний аналіз категорії “професійна самореалізація”, висвітлюються підходи до моделювання і типологізації процесу професійної самореалізації людини. Визначено мотиваційні особливості професійного самоздійснення. Запропоновано концепцію професійної самореалізації особи.

1.1. Теоретичні підходи до розуміння феномена професійної самореалізації молоді

Професійна самореалізація як теоретичний конструкт недостатньо точно визначена в соціальній психології. Можливість одновимірного опису феномена професійної самореалізації, зведення його до одного способу розуміння ускладнюється через багатозначність і суперечність цього конструкта.

Термін “самореалізація” має багатоаспектне тлумачення не тільки в психології, а й у педагогіці, соціології, філософії. Науковою спільнотою накопичено величезну кількість робіт, які відбивають сутність цього важливого феномена. Комплексне дослідження аспектів професійної самореалізації сприятиме узагальненню досягнень у вивченні цього питання.

Ідея професійної самореалізації не має спонтанного характеру, вона формується в руслі загальної життєвої перспективи, підкріплюється певною організацією особистості та впливом середовища. Аналіз феномена професійної самореалізації у парадигмі соціальної психології здатний виявити закономірності високої особистої ефективності, конструктивної соціальної активності, виокремити стимули, умови самоздійснення особи тощо.

Професійна самореалізація як етап професійного розвитку розглядається у працях Б. Г. Ананьєва, В. О. Бодрова, Б. Ф. Ломова. Принципи діяльності й активності суб'єкта вказують на рушійні сили професіоналізації особистості. Професійна самореалізація як мотив прямо або опосередковано згадується в найбільш відомих теоріях мотивації трудової діяльності (С. Л. Рубінштейн, Д. Макгрегор, Ф. Герцберг та ін.). Розуміння В. О. Бодровим, Е. О. Клімовим, Е. Ф. Зеєром професійної самореалізації як критерію професіоналізму пояснює формування особливого типу особистості – професіонала. Як частина життєвого шляху, професійна самореалізація визначається системою життєвих сенсів, цілей, програм (А. В. Батаршев, М. С. Пряжников). Дослідження взаємозв'язку самореалізації та інтегральної індивідуальності (О. М. Городилова, М. Р. Щукін, В. С. Мерлін) доводять, що суб'єкт має можливість реалізувати у професійній діяльності властивості інтегральної індивідуальності.

Професійна самореалізація часто розглядається доволі широко і не обмежується безпосередньо лише професійною діяльністю. Вважається, що вона починається в індивідуума набагато раніше, ніж він офіційно починає працювати, є характеристикою всього життєвого шляху у професійній сфері.

На думку російського психолога Л. О. Коростильової, самореалізація у професійній сфері, як і в будь-якій іншій, може бути описана за допомогою двох критеріїв: *задоволеність* (як суб'єктивна умова) та *корисність або продуктивність, успіх* (як об'єктивна умова). У здійсненому нею емпіричному дослідженні самореалізація у професійній сфері ототожнюється з фактом наявності у суб'єкта роботи. Дослідниця не послуговується поняттям “професійна самореалізація”, а вживає термін “самореалізація у професійній сфері”. Тим самим підкреслюється справедливість побудованої нею концептуальної моделі самореалізації у професійній сфері [1].

Якщо адаптувати поняття “самореалізація” Л. О. Коростильової до сфери професійної діяльності, то можна визначити, що професійна самореалізація – це *самоздійснення* у професійній діяльності за допомогою власних зусиль; самоствердження на власному особливому професійному шляху.

Грунтовно досліджуючи психологію самореалізації професіонала, К. В. Федосенко у професійній самореалізації вбачає безпе-

первний гетерохронний процес розвитку потенціалів людини у творчій діяльності протягом усього життєвого шляху. На її думку, самореалізація є базовою соціальною потребою людини [2, с. 15].

Молодий російський учений Е. А. Гаврилова під професійною самореалізацією розуміє процес і результат здійснення в діяльності сутнісних властивостей людини, а не її “Я-концепції”. Успішна професійна самореалізація є напрямом розвитку, що відповідає життєвим сенсам і збігається з тим або тим видом професійної діяльності [3, с. 113].

Доволі схожим є визначення професійної самореалізації С. В. Калашникової, дослідниці проблематики готовності до діяльності. Вона розуміє цей феномен як реалізацію особою сутнісних сил, які проявляються в певній професійній діяльності та є сукупністю внутрішніх можливостей розвитку професійного “Я” особи [4, с. 48].

У теорії психологічних систем Е. В. Галажинського та В. Є. Ключко самореалізація трактується як “перехід можливого у дійсне”, як “форма, у якій людина забезпечує власний розвиток, саморозвиток”, як “здатність змінювати власний стиль життя відповідно до подоби світу як цілісної і системно-сислової реальності, що являє собою світ цієї людини, в якому вона живе та діє” [5, с. 4].

Дослідник С. І. Кудінов, описуючи полісистемну модель самореалізації особистості, вирізняв окремий вид самореалізації – діяльну самореалізацію, під якою він розуміє самовираження не лише в професійній діяльності, а й у любительському спорті, художній творчості, навчанні тощо [6, с. 39].

Цікавою є думка авторки психологічної концепції професіоналізму А. К. Маркової. Вона пов’язує професійну самореалізацію з поняттям “професіоналізм” і відносить професійну самореалізацію до середнього рівня досягнення професіоналізму. В середині цього рівня професіоналізму дослідниця виокремлює етап адаптації людини до професії, етап самоактуалізації людини в професії (усвідомлення людиною своїх можливостей, початок саморозвитку засобами професії, максимальна самореалізація своїх можливостей у професійній діяльності), етап вільного володіння професією, що проявляється у формі майстерності, гармонізації людини професією [7, с. 129].

Відомий психолог Е. Ф. Зеєр вбачає наявність зв'язку між професійною самореалізацією та *професійною самосвідомістю*. Досліджуючи психологічні зміни особистості у процесі становлення професійної самосвідомості, науковець встановив, що в навчально-професійній діяльності відбувається перебудова особистості від професійного самовизначення до професійної самореалізації [8, с. 30-31]. Цієї думки дотримується і Л. М. Мітіна, яка у процесі професійного розвитку особистості виокремлює три стадії психологічної перебудови особистості: самовизначення, самовираження та самореалізацію [9, с. 112].

Дослідники проблеми самотворення та людинознавства Р. О. Зобов і В. М. Келасьєв звертають увагу на те, що феномен самореалізації має *об'єктивні та суб'єктивні чинники*:

1) залежні від людини (ціннісні орієнтації, готовність до саморозвитку, гнучкість мислення, воля та ін.);

2) незалежні від людини (соціальна ситуація, рівень життя, матеріальне забезпечення, вплив на людину засобів масової інформації, стан екології) [9, с. 98].

На думку іншого дослідника проблематики самореалізації, І. В. Катаєва, головною умовою самореалізації особистості виступає наявність у людини *розвинутої самосвідомості і рефлексії* з актуалізацією здатності до пізнання себе та навколишнього світу, реальних та потенційних здібностей і можливостей, інтересів та цінностей, перспектив особистісного і професійного зростання [3, с. 5]. Ситуаційний аспект професійної самореалізації представлений також теоретичними положеннями інтеракціонізму (К. Левін, В. Мішел). Ситуація при цьому визначається сенсом, який суб'єкт надає певним подіям зовнішнього середовища.

Розвиваючи суб'єктно-діяльнісний підхід до вивчення особистості, Є. О. Клімов пропонує аналізувати *розвиток* людини через призму професійної реалізації. Остання передбачає поступове освоєння професійних рівнів досягнення вершин професіоналізму [10, с. 113]. Під професіоналізмом мається на увазі оволодіння компетентністю в конкретному виді трудової діяльності, високим рівнем майстерності в конкретній професії. Широку популярність у педагогіці і психології отримало визначення професії Є. О. Клімова: "Професія – це необхідна для суспільства й усталена в ньому обмежена (внаслідок розподілу праці) сфера здійснення людиною трудових функцій,

що дає їй змогу отримати за виконану нею працю засоби існування і розвитку” [10, с. 91].

У дослідженнях М. С. Пряжнікова приділяється значна увага проблемам самоповаги і самореалізації особи, професійного самовизначення, безпосереднього психологічного консультування, профорієнтації, задоволеності професійною працею, професійного розвитку [11, с. 234]. Грунтуючись на концепції ринкових відносин особистості Е. Фромма, М. С. Пряжніков акцентує увагу на стрімкому впровадженні в соціально-професійну сферу образу “ринкової особи”, пріоритетом якої є ставлення суб’єкта до самого себе як до “ходового товару”. У дослідженнях образу “ринкової особи” вченим визначаються суперечливі настанови на шляхах її самореалізації, подвійні передумови її професійного успіху. З одного боку, з дитинства відбувається тотальне навіювання важливості норм і принципів старанного навчання, моралі, взаємної пошани, а з другого – “молода людина швидко виявляє, що для успіху часто бувають корисними прямо протилежні якості” [12, с. 101]. Внаслідок сформованого особистісного дисонансу людина, яка самореалізується, стикається із серйозним внутрішнім протиріччям, що, врешті, на думку автора, зводиться до мінімуму.

Дослідження О. О. Богатирьової також зосереджені на проблемі професійної самореалізації людей, націлених на побудову кар’єри. Результати дослідження уможливають висновок про те, що *соціальні уявлення та еталони* виявляються ключовим фактором у виборі сфери професійної самореалізації, тоді як особистісні якості та цінності визначають стиль професійної діяльності та спілкування і, як наслідок, зумовлюють кар’єрне зростання людини [13, с. 258].

Наше розуміння конструкта професійної самореалізації близьке до його моделювання в акмеологічній науці. Так, О. О. Бодальов зазначає, що головне завдання формування людини як особистості, суб’єкта полягає в активній, ініціативній і обов’язково творчій, через власні вчинки і дії, реалізації себе як громадянина власної країни, в новаторській і продуктивній праці в обраній професійній сфері, відповідальному ставленні до себе, постійному вдосконаленні своєї діяльності [14, с. 43].

На нашу думку, *професійна самореалізація* особистості як ідеальний феномен – це усвідомлений процес самоздійснення суб’єкта

в обраній сфері, що має соціально значущий потенціал, розкриває потенції особистості та забезпечує процес досягання акме.

Конструкт “професійна самореалізація” перетинається з такими поняттями, як “самоздійснення”, “професійне самовизначення”, “професійне становлення”, “професійний розвиток”, “ідентифікація”, “кар’єра” та інші, що характеризують процес входження, оволодіння професією і охоплюють весь професійний шлях людини.

Зазвичай самоздійснення розуміють як пік людської життєдіяльності, як процес самореалізації та самоактуалізації особи, спрямований на її саморозкриття, самовдосконалення, самовиконання, проникнення до екзистенційних глибин суті людини [15, с. 29].

Доволі близьким до поняття професійної самореалізації є феномен професійного самовизначення. Психологічний зміст професійного самовизначення здебільшого розуміють як процес та результат вибору професії, вступу до навчального закладу або влаштування на роботу (В. О. Бодров, К. М. Гуревич, Ю. М. Забродін, О. М. Кухарчук, Г. П. Ніков, В. Д. Шадриков, П. А. Шавір та ін.).

Ми погоджуємось з А. Л. Журавльовим та А. Б. Купрейченко, які розглядають самовизначення як одну зі складових самореалізації [16, с. 241].

Близьким за змістом до поняття “професійна самореалізація” є термін “професійний розвиток”, що передбачає закономірну зміну індивіда чи особистості в ході професійної діяльності. Це процес, який характеризується кількісними, якісними і структурними перетвореннями, що забезпечують нормальне функціонування людини як суб’єкта праці. Ідентифікація особистості з професією передбачає таке злиття життя професіонала з його діяльністю, за якого набуті ним типові риси починають виявлятися у всіх інших сферах життєдіяльності і визначають його ставлення до реальності [17].

Отже, конструкт “професійна самореалізація” розуміють, аналізують та досліджують за допомогою таких феноменів, як розвиток, процес і результат, самоздійснення у професійній діяльності або реалізація сутнісних сил особистості тощо. Його вивчають та описують за допомогою критеріїв задоволеності і продуктивності; виокремлюють етапи, рівні та стадії; відзначають вплив соціуму та внутрішніх факторів тощо.

Синонімічність конструкта “самореалізація” та розмаїття підходів до його вивчення зумовили неоднорідність моделювання та типологізації феномена.

Так, сучасні українські вчені С. Д. Максименко та В. І. Осьодло пропонують системно й комплексно досліджувати категорію самореалізації. Аналізуючи її як процес і результат діяльності у професійній сфері, вони пропонують такі критерії самореалізації:

- організаційний – характер цілей, мотивів, ціннісних орієнтацій і умов кар’єрного зростання, їх усвідомленість, рівень досягнень, ставлення до обраної професії, бажання оволодіти необхідними знаннями, вміннями, навичками і т. ін.;

- діяльнісно-творчий – засоби і способи реалізації професійної діяльності, професійна компетентність; професійна спрямованість, самоконтроль, ступінь вираження професійної етики; характер творчої активності й вміння творчо вирішувати професійні завдання; ступінь реалізації творчого потенціалу особистості;

- суб’єктно-особистісний – рівень сформованості суб’єктних якостей та особистісного професійного розвитку;

- результативно-професійний – рівень результативності професійної діяльності, у тому числі реалізації професійних знань, умінь, навичок і практичних професійних дій [18].

Слід зазначити, що нам найбільше імponує класифікація – визначення якісних рівнів соціально-професійного самовизначення – Є. І. Головахи. На його думку, самовизначення – складний, безперервний та цілісний процес, який відбувається на всіх етапах життя людини та має три рівні:

- самовизначення у суспільстві і культурі, що в ідеалі передбачає самоусвідомлення особи через суспільно корисну працю, яка сприяє прогресу та розвитку суспільства;

- самовизначення на рівні конкретної країни, що передбачає усвідомлення себе особистістю як адаптованого члена країни, який приймає основні її норми та цінності;

- самовизначення в межах конкретної сфери суспільного виробництва, що передбачає самоусвідомлення особи як ефективного працівника цієї сфери, орієнтованого на успішну кар’єру в цій сфері виробництва [19, с. 45].

На наш погляд, таку влучну і високоетичну класифікацію можна екстраполювати на процес самореалізації людини, виокремлюючи рівні суспільства і культури, країни та конкретної сфери діяльності.

Глибинною за сутністю розуміння феномена самореалізації є класифікація аспектів його дослідження, запропонована Е. В. Галажинським та В. Є. Клочко [5, с. 6]:

- Продуктивний аспект самореалізації. Уможлиблює аналіз наслідків діяльності для людини.

- Особистісний аспект. Окреслює проблему потенціалу самореалізації і рівень креативності особи, спрямованої на світ і на себе (на самореалізацію).

- Процесуальний аспект. Охоплює процес самореалізації в суб'єктивному часі і просторі життєвого світу особистості.

- Діяльнісний аспект. Виявляє проблеми спрямованості, вибірковості, мотивації, детермінації, регуляції діяльності, за допомогою якої особистість реалізує себе.

Дослідниця Є. О. Гаврилова у побудові цілісної концепції професійної самореалізації застосувала полісистемну модель самореалізації особистості С. І. Кудінова, структурно-функціональну модель самореалізації Л. О. Коростильової і теоретичні положення праць О. І. Крупнова. Таким чином вона виокремила цільовий, ресурсний і феноменологічний компоненти професійної самореалізації суб'єкта [3, с. 14-15].

Початковим у цій системі є *цільовий* компонент, який інтегрує конкретні цілі, цінності, наміри суб'єкта діяльності в загальну ціннісно-смыслову концепцію його професійного шляху. Згаданий компонент відповідає за вибір, пріоритет і зміст того або того напряму професійного розвитку.

Ресурсний компонент покликаний забезпечувати процесуальний бік професійної самореалізації. Ця група психологічних явищ включає процеси, властивості і стани, що задають швидкісні, темпові, кількісні характеристики професійної самореалізації (енергетичні ресурси), а також визначає можливості суб'єкта бути адекватним в оцінці наявних у нього професійних компетенцій (ресурси самосвідомості). Основна роль цього компонента пов'язана із забезпеченням функцій самосвідомості і саморегуляції.

Феноменологічний компонент охоплює основні аспекти зовнішнього і внутрішнього проявів професійної самореалізації. Ці сфери забезпечують можливість розуміння професійної самореалізації як деякого умовного проміжного результату професійного розвитку. Тобто високий рівень професійної самореалізації суб'єкта може виражатися в кар'єрному успіху, професіоналізмі, високій продуктивності праці і задоволеності суб'єкта працею.

Отже, в результаті дослідження феномена професійної самореалізації нами було виокремлено її критерії (організаційний, діяльнісно-творчий, суб'єктно-особистісний, результативно-професійний); рівні (суспільства і культури, країни та конкретної сфери); визначено аспекти дослідження (продуктивний, особистісний, процесуальний, діяльнісний); структурні компоненти професійної самореалізації суб'єкта (цільовий, ресурсний, феноменологічний) тощо.

1.2. Практичні основи дослідження професійної самореалізації молоді

У процесі вивчення проблеми професійної самореалізації дослідник Р. де Хармс дійшов таких висновків: якщо винагороджувати людину за те, що вона робить за власним бажанням, то внутрішня мотивація цієї діяльності буде слабнути. І навпаки, якщо не винагороджувати людину за нецікаву роботу, яку вона виконує лише заради винагороди, то внутрішня мотивація може посилитися [20, с. 9, 13].

Спробуємо з'ясувати, яким чином виникає, формується та “функціонує” мотивація професійної самореалізації людини? Що саме зумовлює цей процес?

На думку К. В. Федосенко, своєчасний та об'єктивний вияв справжніх мотивів людини, які спонукають її до визначеної діяльності, може допомогти індивідууму реалізувати власні потенції, самореалізуватися у соціумі і бути корисним оточуючим людям [2, с. 16-17].

Неоднозначність підходів до розуміння категорії “професійна самореалізація” спричинила різноманітність визначення та інтерпретації мотивів, які спонукають власне професійну самореалізацію.

У психологічній літературі розрізняють *теорії мотивації* – *змістовні та процесуальні*. Змістовні теорії мотивації вивчають потреби людини і пропонують ієрархічну класифікацію мотивів. З числа змістовних теорій мотивації найпоширенішими є: теорія потреб А. Маслоу, теорія потреб М. Туган-Барановського, теорія набутих потреб Д. МакКлелланда, теорія мотивацій З. Фрейда, теорія існування зв’язку та професійного зростання К. Альдерфера, теорія двох чинників Ф. Герцберга.

Відповідно до процесуальних теорій мотивації поведінка людини є також функцією її сприйняття та очікувань. Ці теорії аналізують, як людина розподіляє зусилля для досягнення певних цілей і як вибирає конкретний вид поведінки. До найвідоміших теорій відносять: теорію очікувань В. Врума, теорію справедливості С. Адамса та модель В. Врума [21, с. 46].

Стисло спинимося на розгляді теорій, які, на наш погляд, найбільшою мірою стосуються мотивів вибору професійної самореалізації.

Слід зазначити, що особливості самореалізації у професійній сфері залежать як від зовнішнього фактора (соціального), так і від внутрішнього (рівня самоповаги і самосприйняття, особливостей ціннісно-мотиваційної бази, комунікативних, емоційно-вольових характеристик).

Так, теорія Дж. Холланда зазначає, що успіх у професійній діяльності залежить *від відповідності типу особистості типу професійного середовища*. Поведінка людини визначається не лише її особистісними особливостями, а й оточенням, в якому вона проявляє свою активність. Люди прагнуть знайти професійне середовище, відповідне своєму типу, яке дало б їм змогу повніше розкрити свої здібності, втілити ціннісні орієнтації.

Протягом усього життя Дж. Холланд розвивав та вдосконалював ідеї професійного розвитку людини. Його типологія та опитувальник професійних переваг уможливають співвіднесення схильностей, здібностей, інтелекту з можливістю реалізації у різних професіях. За теорією Дж. Холланда (RIASEC-теорія), люди відповідають одному або декільком типам професій: реалістичний тип; дослідни-

цький тип; артистичний тип; соціальний тип; підприємницький тип; конвенційний тип.

Учений застосував ці ж згадані шість характеристик для опису робочого і домашнього середовищ. Він стверджував, що деякі індивідуальні особливості (наприклад, професійний вибір і рівень досягнень) можуть бути визначені через дослідження поєднань типів особистості й оточення. У підході Дж. Холланда несуперечність, відповідність типів осіб і типів професійного оточення позначаються поняттям “конгруентність” [22, с. 56-57].

Слід відзначити схожість типології Дж. Холланда та Є. І. Клімова: “людина – людина” і реалістичний, соціальний та інтелектуальний типи, “людина – техніка” і реалістичний тип, “людина – природа” і реалістичний та інтелектуальний типи, “людина – знакова система” і конвенційний тип, “людина – художній образ” і артистичний тип.

Особливу роль мотивації у професійному розвитку особистості відзначає А. К. Маркова. При цьому вона виокремлює *зовнішні та внутрішні* мотиви: “Мотиваційна сфера особи зумовлює як процес вибору професійної діяльності, напрям професійного становлення, так і успішність досягнення професійних цілей” [7, с. 101]. Зазвичай виокремлюються два типи мотивів діяльності: зовнішні і внутрішні. Наявність внутрішньої мотивації свідчить про бажання здійснювати певний вид діяльності заради неї самої, тоді як зовнішня мотивація засвідчує наявність лише прагнення до заохочення. Аналізуючи поняття професійної мотивації, А. К. Маркова зазначає, що з появою професійних мотивів відбувається принципова перебудова мотиваційної сфери.

Психолог В. О. Бодров у процесі дослідження мотивації професійного самовизначення аналізує *зміст мотивів, їхню спрямованість та ступінь активності*. Мотиваторами, на його думку, можуть виступати: моральний контроль, переваги, інтереси, схильності, зовнішні ситуації, власні можливості, бажання і стани, умови досягнення мети та наслідки вчинку [23, с. 160-161].

Саме розрізнення спрямованості лягло в основу змістовного опису найбільш типових мотивів професійної діяльності двофакторної теорії Ф. Херцберга. Перша група мотивів (фактори-мотиватори) спрямована на вирішення виробничих завдань. До них належать: можливість досягнення успіху в роботі, наявність шансів просування

по службі, визнання результатів роботи та їх публічне схвалення, хороша оплата праці, можливість підвищення рівня професійної компетентності, наявність високого ступеня відповідальності, складність, різноманітність, цікавий зміст роботи та ін. Друга група мотивів (фактори гігієни) робить роботу більш привабливою, але значно менше сприяє підвищенню продуктивності. До них віднесено: умови праці, мінімум напруження і стресу, добрі стосунки з колегами і безпосереднім керівником, гнучкий графік роботи [24, с. 48].

У дослідженнях О. М. Леонтьєва наголошено, що аналіз діяльності необхідно здійснювати за допомогою аналізу мотивів. Звертаючи увагу на складність розподілу функцій між мотивами однієї і тієї ж діяльності, вчений визначає мотиваційну сферу особистості через співвідношення *ієрархії мотивів*, а саме: сукупності “смыслоутворювальних мотивів” і “мотивів-стимулів” [25, с. 218]. Так, на думку О. М. Леонтьєва, “у структурі однієї діяльності мотив може виконувати функцію смыслоутворення, в іншій – функцію додаткової стимуляції. Проте смыслоутворювальні мотиви завжди займають вище ієрархічне місце, навіть якщо вони не мають прямої афектогенності. Вони є визначальними в житті особистості, хоча для самого суб’єкта можуть залишатися “за завісою” – і з боку свідомості, і з боку своєї безпосередньої афективності” [25, с. 224].

М. С. Пряжников розглядає проблему професійної мотивації, аналізуючи її *когнітивну складову* [11, с. 25]. Він виокремлює дві групи характеристик мотиваційних компонентів: розумне пояснення праці в цілому (засноване на розумінні значущості праці); перевага окремих умов праці (відображає конкретні приватні вимоги до праці) [23, с. 71].

Теорія справедливості Дж. Адамса, на наш погляд, виокремлює *когнітивно-етичний* компонент мотивації професійної самореалізації. Згідно з цією теорією індивід суб’єктивно визначає відношення отриманої винагороди до затрачених зусиль і потім співвідносить його із винагородженням інших людей, які виконували аналогічну роботу. Якщо при порівнянні виявляється дисбаланс або несправедливість, тобто людина вважає, що за таку саму роботу інший індивід отримав більшу винагороду, то в нього виникає психологічне напруження. Тому необхідно мотивувати цю людину, зняти напруження та відновити справедливість, подолавши

дисбаланс. Можлива також ситуація, коли винагорода перевищує затрачені зусилля для її досягнення, і тоді людина відчуває почуття сорому щодо керівника. У такому випадку вона буде мотивована працювати краще, щоб рівень винагороди відповідав рівню затрачених зусиль [26, с. 147].

Прикладом розвитку *суб'єктно-діяльнісного підходу* до дослідження психології професійного становлення особистості можуть слугувати праці Б. А. Ясько [27, с. 44]. Так, професійна мотивація визначається авторкою як “складне і динамічне співвідношення спонук різних рівнів, формування в свідомості індивіда бажаного “образу суб'єкта” діяльності, якого ще немає в наявності” [28, с. 145].

Аналізуючи процес безперервного професійного розвитку лікаря-клініциста, Б. А. Ясько відзначає, що прагнення максимально ідентифікуватися з цим бажаним видом діяльності, зберігаючи і поліпшуючи при цьому власну індивідуальність і професійний стиль, є рушійною силою фахівця, що розвивається [27, 28].

За теорією мотивації Д. МакКлелланда слід розрізняти *мотивацію досягнення, афіліації та влади*. Протягом життя людина завоює певні мотиви. Так, потреба в успішності зумовлює прагнення домагатися найкращого розв'язання складних проблем, потреба у належності стимулює процес налагодження гарних стосунків з оточуючими людьми, потреба у владі спричиняє прагнення впливати на поведінку інших.

У кожному конкретному випадку той чи той мотив може бути більше або менше вираженим, і кожна людина відрізняється їх унікальним поєднанням. Але існує оптимальне поєднання для певної діяльності, до того ж висока мотивація досягнення у більшості випадків є бажаною і навіть необхідною. Д. МакКлелланд також довів, що потребу в успішності можна розвинути в самій людині і, як наслідок, отримати більш ефективний рівень її реалізації [29, с. 116-117].

Теорія мотивації Д. Аткинсона припускає, що поведінка працівників є результатом взаємодії індивідуальних якостей особистості, її сприйняття, а також ситуаційних змінних. Кожна людина прагне до успіху й уникає невдачі, маючи відповідний *мотив успіху і мотив уникнення невдач*. Таким чином людина реалізує певний рівень задоволення потреб. Особи, орієнтовані на успіх, воліють

отримувати завдання меншої складності, тоді як працівники, орієнтовані на невдачу, воліють до екстремальних завдань.

Крім особистісних якостей, які виявляються через зазначені мотиви, на поведінку людини впливають дві ситуативні змінні: ймовірність успіху та його привабливість (цінність стимулу) для індивіда. Тобто чим вища ймовірність успіху, тим менша його привабливість [29, с. 117-118].

Теорія В. Врума ґрунтується на тому, що наявність потреби не є єдиною необхідною умовою мотивації людини до досягнення визначеної мети. Людина має бути впевнена у тому, що обраний нею тип поведінки реально забезпечить задоволення її потреб.

Очікування – це уявлення людей про те, якою мірою їхні дії спричинять певні результати. Воно визначається із врахуванням аналізу ситуації, здатності оцінити її і свої можливості, інтуїції, знання, досвіду і впливає на активність людини, її прагнення досягти поставленої мети.

В основі теорії лежать три критично важливі взаємозалежності: співвідношення “затрати праці (зусилля) – результати”; співвідношення “результат – винагорода”; валентність (сподівання на достатню цінність винагороди, задоволення винагородою) [30, с. 201].

Окрім мотиваторів професійної самореалізації, існують демотиватори. Так, Ф. Герцберг у теорії двох чинників визначає ці категорії як сатисфактори та диссатисфактори.

До демотиваторів професійної діяльності дослідники Б. Швальбе і Х. Швальбе відносять критику, відсутність визнання, неінформованість, нерозуміння функцій тощо [31, с. 152-153].

У теорії Е. Дісі та Р. Райна існує термін “амотивація”. Цей стан характеризується відсутністю інтенції – наміру до здійснення поведінки – і супроводжується відчуттям некомпетентності та неефективності у взаємодії з оточенням [32, с. 761].

Мотиваційна сфера особистості виконує надзвичайно важливу функцію, яку доволі складно переоцінити. Мотивація до професійної діяльності відіграє ключову роль у виборі професійної сфери. Навряд чи є більш важливі питання у молодому віці, ніж ці: з ким бути? ким бути? Кар’єрна мотивація може сприяти блискучому шляху чи звести все нанівець. І навіть наприкінці трудової активності людини мотивація виконує структуруючу функцію.

За класифікацією теорій мотивації професійної діяльності теорію Е. Дісі та Р. Райна можна визначити як змістову. Учені запропонували ідею *локусу мотивації* (внутрішнього і зовнішнього). Так, внутрішня мотивація зумовлює виконання певної роботи через цікавість до неї, суб'єктивне відчуття її цінності. Людина відчуває задоволення, спокій, швидкий плин часу, зникає усе зайве, залишається робота – з'являється відчуття потоку. Зовнішня мотивація реалізується через зовнішній примус, обов'язки, винагороду тощо [33, с. 243].

Російський психолог В. І. Чирков на основі узагальнення результатів значної кількості досліджень здійснив порівняльний аналіз особливостей вияву внутрішньої і зовнішньої мотивації. З'ясувалося, що за наявності внутрішньої мотивації бажання працювати стійке і тривале, особистість вибирає складніші цілі, виконує творчі завдання, діяльність супроводжується радісними емоціями, поліпшуються мнемічні процеси та зростає рівень самоповаги. За зовнішньої мотивації, навпаки, поведінка стає нестійкою, люди вибирають прості або стандартні завдання для отримання швидкої винагороди, водночас знижуються якість та швидкість виконання ними творчих завдань. Знижується рівень креативності і спонтанності, з'являються негативні емоції [34, с. 128].

Досліджуючи феноменологію мотивації, Е. Дісі взяв за аксіому (а пізніше й довів), що необхідність відчувати себе компетентним і самодетермінованим – базові потреби особистості. Задоволення цих потреб у певній діяльності зумовлює появу внутрішньої мотивації до цієї діяльності. Трохи пізніше Е. Дісі виокремив ще одну базову потребу – потребу в значущих стосунках.

Отже, задоволення базових потреб породжує активацію внутрішньої мотивації. Проте виникає запитання: якщо базові потреби властиві всім, то чому, задовольняючи їх, ми маємо різний рівень психологічного благополуччя?

Щоб відповісти на це запитання, дослідники внутрішньої мотивації запровадили до наукового вжитку поняття “внутрішні та зовнішні цінності”. До внутрішніх цінностей віднесено: особистісне зростання, міжособистісні стосунки, інтелектуально-естетичний розвиток; до зовнішніх – фінансовий успіх, привабливість, слава, сила [34, с. 15-14]. Тим часом у процесі досліджень виявилось, що для формування стійкого відчуття психологічного благополуччя задово-

лення лише базових потреб недостатньо – потрібна ще орієнтація на внутрішні цінності. Було встановлено, що люди, орієнтовані на зовнішні цінності, переважно мотивовані зовнішніми чинниками і мають доволі низький рівень психологічного благополуччя. Водночас люди, орієнтовані в основному на внутрішні цінності, не терплять зовнішніх мотиваторів, прагнуть самостійно приймати рішення про те, що для них важливе, а що ні. Тому вони отримують більше задоволення від життя і в цілому щасливіші [35, с. 13].

Важливість співвідношення мотивації та цінностей доводять розробки О. Б. Фанталової. Учена припустила, що однією із сутнісних детермінант мотиваційно-особистісної сфери є рухоме співвідношення між двома площинами “свідомості”, яке постійно змінюється в процесі діяльності залежно від життєвих обставин. А саме між площиною, яка містить усвідомлення головних життєвих цінностей, особистісних задумів, дальніх перспективних життєвих цілей, і площиною всього, що є безпосередньо доступним, пов’язаним із здійсненням конкретних, легкодосяжних цілей, які концентруються в “осяжному психологічному полі”, у зоні легкої досяжності.

О. Б. Фанталова операціоналізувала “конфлікт” зазначених площин у психологічні параметри “цінності” та “доступності”, зауваживши, що ці параметри не завжди виявляються як полярні характеристики мотиваційно-особистісної сфери. Спонукальна сила різних мотивів та виникнення внутрішніх конфліктів у певних життєвих сферах значною мірою залежать від особливостей взаємозв’язку “цінності” і “доступності” [36, с. 8].

То що ж визначає співвідношення категорій “мотивація – цінності”? У яких випадках цей конфлікт стає бар’єром професійної самореалізації людини, а в яких – трампліном? Відповіді на ці запитання спробуємо знайти в наступному параграфі.

1.3. Концепція професійної самореалізації молоді

У процесі дослідження теми науковці намагаються з’ясувати низку важливих питань: яким має бути процес професійної самореалізації людини? Чи всі люди здатні до максимально ефективного са-

моздійснення? Які проблеми або бар'єри порушують процес розвитку людини у професійній сфері? Зауважимо, що йдеться про психічно здорових людей, питання самореалізації осіб з особливими потребами потребує додаткових досліджень.

У кожній людині природою закладена програма розвитку та самореалізації за ідеальною схемою. Проте не всі люди реалізуються відповідно до неї. Угорський педагог Л. Полгар стверджує, що кожна дитина талановита і навіть геніальна. У віці одного року серед дітей вже 80% геніїв, до трьох років їх 60%, до п'яти років – 80%, у 12 років – 20% і до 20 років – лише 5%. Такий тип зниження потенціалу здатності Л. Полгар пов'язує з неправильним вихованням та недосконалою освітою [37, с. 55]. Власних дочок Л. Полгар виховував вдома за індивідуальною програмою, усі три дівчини стали визначними шахістками (Сьюзен Полгар – чемпіонка світу і гросмейстер серед чоловіків, Юдіт – найсильніша шахістка всіх часів, грає лише в чоловічих турнірах, Софія – міжнародний майстер серед чоловіків).

Феномен згасання дитячої креативності доволі часто пов'язують з придушенням творчого початку в дитині культурними зразками мислення при переході до систематичного шкільного навчання [38, с. 522].

Автор концепції професійного розвитку вчителя Л. М. Мітіна зауважує, що існують два рівні самоздійснення людини: функціонування особи як фахівця у певній професійній сфері та рівень власне самореалізації [39, с. 112-113].

Консультуючи людей як психолог, я звернула увагу на те, що особи, котрі звертаються з проблемами у сфері професійної самореалізації, мають певні невідповідності між наявністю мотивації, цінностей, соціальних впливів та їх усвідомленням.

Недостатній рівень розвитку одного з векторів або деструктивні диспозиції між ними утворюють бар'єри професійної самореалізації, людина ніби “замикає” схему розвитку. Усі сили особи, її потенції та здатності витрачаються на функціонування і розв'язання конфлікту або подолання бар'єра. Деякі схеми або сценарії закріплюються у досвіді та передаються наступним поколінням як зразки вирішення проблем професійної самореалізації.

Таким чином утворюється та накопичується *соціальний професійний капітал сім'ї*, який ми розуміємо як певним чином відрефлек-

сований професійний досвід батьків, що інтегрується в картину світу дітей, засвоюється ними та відтворюється.

Що нижчий рівень відрефлексованості професійного досвіду батьків, то вища ймовірність його повторення. Усвідомлення конструктивних і деструктивних сценаріїв професійного самоздійснення здатне запустити подальший процес розвитку людини.

Отже, що являють собою вектори розвитку? На рисунку 1.1 ми графічно відтворили вектори професійної самореалізації особи. Найчастіше збій у процесі професійної самореалізації відбувається за чотирима векторами:

1. *Усвідомлення – неусвідомлення.* Високий рівень усвідомлення власної самості, достатній рівень рефлексії, який дає змогу конструктивно здійснювати процес саморегуляції у професійній діяльності та взаємодії зі світом, суб'єктна позиція щодо мети, гармонійно діюча его-система виконують регулятивні функції. Будучи важливою складовою моніторингу процесу самоздійснення, усвідомлення включене в тестування реальності. Високий рівень усвідомлення дає можливість перебувати, проживати, випробовувати та “випробовуватися”, розвиватися в процесі професійної самореалізації. Крім того, саме високий рівень усвідомлення уможливорює “обнулення” деструктивної частки соціального і професійного капіталу сім'ї.

Відповідно, неусвідомлення внутрішніх психічних процесів, виборів, потягів, загальних та спеціальних здібностей, прагнень може блокувати сам процес вибору сфери професійної діяльності, зробити людину більш чутливою до соціальних впливів, ніж до власної самості. Уникання усвідомлення у професійній самореалізації, слабка рефлексія або її відсутність уможливають виявлення внутрішнього конфлікту, який психіка “намагається” подолати та проектує у життєдіяльність людини, зокрема професійну. Іноді батьки прагнуть, щоб їхні діти, наприклад, отримали музичну освіту або будували кар'єру в медичній сфері, бо в них самих, з певних причин, не склалося. І дитина йде за батьківськими потягами, настановами та заповідями, ігноруючи власну самість, витісняючи власні потяги у “шахту” несвідомого. Таким чином з'являються професіонали, які функціонують, але не самореалізуються.

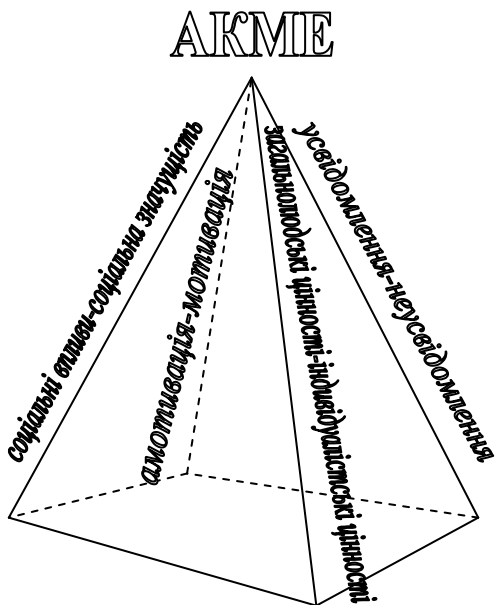

Рис. 1.1. Графічна модель професійної самореалізації особи

Дещо складнішою, на нашу думку, є ситуація, коли дитина переживає певну травматичну подію у дитинстві, наприклад смерть від невиліковної хвороби близької людини, й вирішує присвятити своє життя розв'язанню проблем, пов'язаних з лікуванням людей.

Так, психолог Л. Сонді, маючи важке дитинство, турбуючись складною долею своїх близьких, вирішив присвятити власне життя дослідженню долі. Завдяки йому маємо тепер глибинну парадигму долеаналізу.

2. *Мотивація – амотивація.* Саме внутрішня мотивація здатна енергетизувати складні процеси становлення професіонала, досягання мети. Високий рівень внутрішньої мотивації породжує високу й довготривалу продуктивність та ефективність, є живленням для пошуку, розвитку, творення тощо. Приказка “бажання гірше за неволю” – яскравий приклад прагнення до професійної діяльності особи з

високим рівнем мотивації (К. Білокур, Н. Піросманішвілі). Така людина рада б була спинитися, але не в змозі. Саме такий рівень мотивації виявляв С. П. Корольов, який наполегливо і плідно працював усе життя майже без відпочинку та вихідних. Він навіть зумів підкорити підрозділ, який за ним наглядав.

Інший яскравий приклад – М. Коперник. Ніхто не силував цього польського каноніка проводити стільки часу за астрономічними дослідженнями, 40 років він писав працю “Малий коментар про гіпотези, які стосуються небесних рухів”, уточнюючи геліоцентричну ідею.

Про деяких людей кажуть, що вони “створили себе самі”. Зазвичай ці особи мали чітко визначену мету, високий рівень мотивації, успішно долали труднощі та перешкоди, наприклад Т. Едісон, Н. Тесла. Натомість низький рівень мотивації або амотивація до професійної діяльності майже знищують можливість людини досягти успіху в професійній самореалізації, по суті, “знеструмлюючи” активність, спрямованість, пристрасть людини до діяльності.

Так, англійська дослідниця М. Картрайт відзначає, що зниження творчої активності з віком пов’язане лише із соціальними або мотиваційними факторами. Вивчаючи біографію І. Ньютона, який припинив наукові пошуки після 50-ти років, вона робить висновок про те, що творча енергія вченого зовсім не вичерпалася, просто він втратив особистий інтерес до науки [14; с.233]. А відкрита суперечка І. Ньютона з Г. В. Лейбніцем, до якої були причетні навіть царські особи, знизил активність англійської математичної школи на ціле століття. Загалом європейська школа проігнорувала багато видатних ідей І. Ньютона, які були перевідкриті набагато пізніше. Напевно, зниження мотиваційного потенціалу І. Ньютона негативно вплинуло на розвиток математичної науки у той час.

3. *Загальнолюдські цінності – індивідуалістські цінності.* Ми вважаємо, що загальнолюдські цінності виконують функції стимулів, створюючи умови для реалізації активності особистості на нормативно-рольовому та особистісно-смысловому рівнях [40 с. 222]. Цінності визначають сенс життя, сфери та етику самоздійснення суб’єкта; підключають, інтегрують індивідуальну “матрицю” у соціальну.

На думку О. О. Бодальова, завдання формування людини як особистості і як суб’єкта може бути вирішене тоді, коли такі загальнолюдські цінності, як збереження планети Земля, благо Вітчизни,

інша людина (не важливо, до якої вікової, статевої, професійної, етнічної, соціальної, майнової спільноти вона належить), робота, сім'я, створені людством багатства культури, стануть власними цінностями людини і в неї будуть сформовані високі потреби та здатності не лише зберігати ці цінності, а й обов'язково примножувати.

Однак реально такий широкий спектр суб'єктивно значущих цінностей на період досягання людиною дорослості зазвичай сформувати не вдається [16, с. 43-44].

Саме загальнолюдські цінності, благо людства були запорукою активної професійної діяльності видатних учених: С. П. Корольова, М. І. Вавілова та ін. Коли М. І. Вавілова цькували противники генетики, яких підтримувала влада у країні, він сказав: "Горіти будемо, а від власних переконань не відмовимося". В екстремальних для вченого умовах він продемонстрував своє справжнє ставлення до генетики, розвиток якої вважав головною справою життя. Сила, потужність, перевага такого майстра своєї справи у тому, що він насправді здатний на пошук, творення, вчинок. Його мета, сенс діяльності можуть лежати за межами власного тіла або гіпертрофованих елементарних потреб.

Саме загальнолюдські цінності вплинули на те, що частина винаходів Н. Тесла та Л. да Вінчі залишилися неоголошеними.

Низький рівень сформованості загальнолюдських цінностей, пригніченість високодуховних потреб, гіпертрофованість елементарних потреб, "приземлене" існування звужують можливе поле професійної самореалізації людини. Як влучно зауважив С. Л. Рубінштейн, тільки "в творчості твориться і сам творець. Існує єдина дорога для створення великої особи: велика робота над великим творінням" [42, с. 106].

4. *Соціальна значущість – соціальні впливи.* Соціальна значущість професійної діяльності особи виявляється у тому, що, пізнаючи дійсність, людина бере участь у різних видах діяльності, займає суб'єктну позицію у відносинах зі світом (Є. О. Патон, В. М. Бехтерев, Д. І. Менделєєв, Д. І. Сахаров, В. Т. Шаламов).

Натомість негативні ефекти соціальних впливів виявляються у пасивному споживанні інформації, шануванні певних стереотипів у професійній діяльності, масштабуванні рутинних моделей. Значна частина батьків, вихователів у дитячих садках, учителів у школі, викладачів у ВНЗ, керівників молодого спеціаліста на роботі вважають:

якщо їхні підопічні діють відповідно до інструкцій “роби як я”, то вони (вихованці або підлеглі) як особистості, суб’єкти пізнання і праці відбулися.

Феноменологічність професійної самореалізації відбивається в тому, що соціальна корисність виборів або вчинків людини як майстра своєї справи не завжди відразу відчутна, але вона, по суті, завжди імпліцитно утримується. Історія зберегла багато прикладів того, як професіонал приймає далекоглядне рішення, реалізує його напруженою працею, результат якої має державне, наукове значення, виявляється у техніці або мистецтві. Проте таку корисність самореалізації людини (Д. Бруно, М. І. Лобачевський, Ю. К. Кондратюк) не зрозуміли або навіть зовсім не приймали сучасники. Вибір продуктивної соціально значущої діяльності на користь суспільства є впізнаваною особливістю, за якою можна вгадати майстра.

Орієнтація на соціальні впливи, моду, мейнстрими, вибір професії як спосіб адаптації або спосіб вижити (наприклад, медики завжди потрібні), невміння “чути власну душу” забезпечують рівень функціонування, а не розвитку. Сучасний соціальний контекст існування людини може сприйматися як настільки загрозливий та вимогливий, що людина намагається відповідати йому, слухняно ретранслюючи “правильні” зразки та моделі. За таких умов доволі складно “почути” власну душу, піти за власною самістю. Проте, як слушно зауважив К. Левін, квазіпотреби не мають реальної енергії для перетворення або досягання.

Втрати на “амортизацію” складного процесу адаптації виявляються втратами потенцій самоздійснення, оскільки людина заклопотана (усвідомлено або ні) процесом адаптації і прийняття її соціумом.

Так, слід зазначити, що людина – соціальна істота, бути у соціумі, бути прийнятою – звичайні, нормальні потреби людини. Проте соціальний контекст може мати як позитивні, так і негативні ефекти.

Отже, гармонійний розвиток за векторами усвідомлення, внутрішньої вмотивованості, переваги загальнолюдських цінностей та соціальної значущості забезпечують процес досягання акме у професійній самореалізації.

Інтенсифікація позитивного полюса певного вектора може інтенсифікувати та запустити всю систему.

Уникання усвідомленості, зовнішня вмотивованість, індивідуалістичні споживацькі цінності, чутливість до соціальних впливів створюють стійке поле для функціонування особи, але не для її розвитку у професійній діяльності.

Які ж диспозиції можуть утворювати вектори розвитку?

Перетворювальна сила конструктивних диспозицій виявляється у тому, що інтенсифікація одного або двох позитивних полюсів певних векторів може енергетизувати всю систему, перезапустити і навіть “обнулити” травматичні наслідки психотравмувальних подій.

Інтенсифікація від’ємного полюса певного вектора або векторів може знизити напругу та ефективність роботи усієї системи саморегуляції. Серед науковців (М. Я. Перна, В. Оствальд, Г. Леман, Е. Маніш, Г. Фальк тощо) поширена думка, що пік активності талановитих учених, митців припадає на молодий вік – до 40 років. Проте дослідження Я. Парандовського, М. Зоценко та інших доводять, що професійне довголіття пов’язане з регламентацією життєдіяльності, регулярністю та дисципліною занять творчістю, тобто з саморегуляцією та із вмотивованістю митця [42, с. 40, 24-25].

Виведення на рівень усвідомлення особи деструктивних детермінант професійної самореалізації, виокремлення батьківських сценаріїв самоздійснення у професійній сфері та усвідомлений вибір особи жити не за батьківським сценарієм, а за власними потягами та виборами гармонізує та стимулює сам процес професійного самоздійснення.

За відсутністю зацікавленості, невмотивованістю до професійної діяльності, “лінощами” до неї, як іноді це визначають респонденти, доволі часто криється невірний вибір професії. Вплив ситуативних чинників, мікро- та макросоціуму, батьківські настанови, невміння чути власну душу зумовлюють та супроводжують невірний вибір.

Прийняти та усвідомити такий вибір буває складно. Ще складніше змінити ситуацію, коли такий вибір здійснено. Звичний спосіб життя, певний матеріальний рівень, який дає вже отримана, хоча й “невірна” професія, страх стримують можливі зміни. Проте коли людина все ж не приймає таку життєву ситуацію і наважується піти за власною душею та її потягами, вона відкриває в собі невичерпний потенціал до самоздійснення та нове розуміння цього процесу. Змінюючи старий неефективний сценарій, така особа розширює

варіативність не тільки власної професійної самореалізації, а й наступних поколінь.

Вихід людини за межі індивідуалістських цінностей, інтеріоризація цінностей загальнолюдських розширюють поле самоздійснення особи. Така людина має менше шансів втратити сенс професійного розвитку, менше схильна до професійного вигорання. Харизматичність такої особи, як, наприклад, С. П. Корольов, здатна запалити ентузіазм, розуміння суті професійної діяльності багатьох людей. Такий вплив може долати навіть часові обмеження, Так, Б. Наполеон визнавав сильний вплив на формування своєї особистості та мети у житті О. Македонського.

Глибоке розуміння соціальної значущості професійної діяльності запускає майже безмежний потенціал для розвитку, духовного збагачення як особи, так і світу, в якому вона живе. Напевно, популярність та вплив на світ Матері Терези та Махатми Ганді неможливо переоцінити. Матір Тереза – служитель культу, близько 50-ти років переживала сумніви з приводу своїх релігійних переконань, неодноразово проходила обряди екзорцизму, через шість років після смерті була беатифікована (зарахована до лику блажених у католицькій церкві). Цінність служіння іншим людям, справі миру на Землі надихнула Матір Терезу на створення 517 місій у 100 країнах світу, відкриття системи дитячих притулків, клінік для хворих СНІДом, лепрозоріїв тощо.

М. Ганді – надзвичайно мудрий політик. Завдяки його ідеї неспротиву злу Індія змогла побороти колоніальний режим Англії. Філософія ненасильства (сатьяграха) М. Ганді має істотний вплив на рух борців за мир.

Слід також зазначити, що бар'єри професійної самореалізації виникають на індивідуальному, сімейному та груповому рівнях (рис. 1.2).

На нашу думку, вектори усвідомлення – неусвідомлення, мотивації – амотивації, загальнолюдські цінності – індивідуалістські цінності, соціальна значущість – соціальні впливи пронизують індивідуальний, сімейний та масовий рівень функціонування психіки.

Кожен рівень містить несвідоме, свідоме та надсвідоме. Відповідно, бар'єри професійної самореалізації усвідомлюються різним чином та породжуються певною ділянкою психіки.

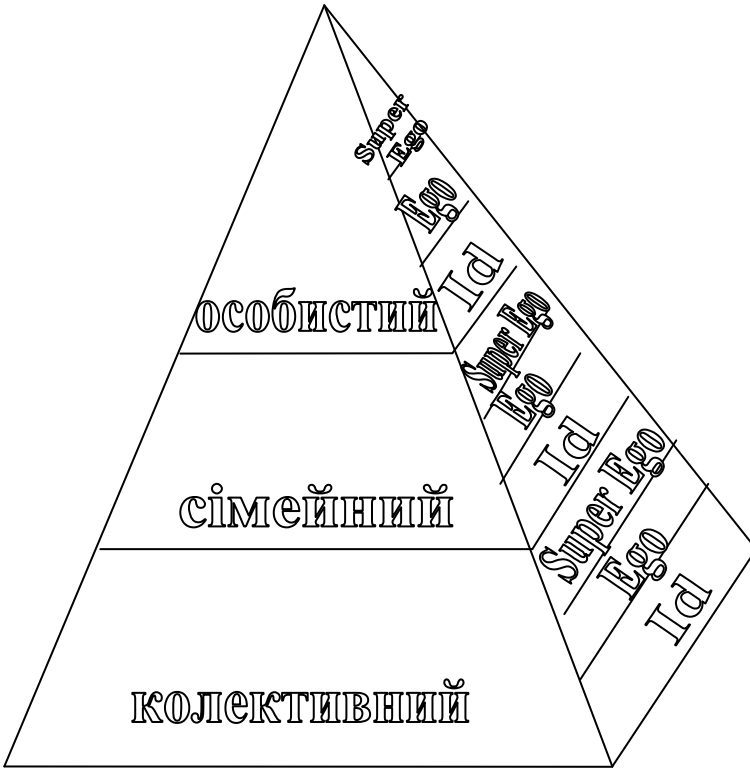

Рис. 1.2. Рівні функціонування психіки

Функціонування зазначених векторів ми продемонстрували на індивідуальному рівні. Сімейний рівень утримує соціальний професійний капітал сім'ї, в якому зберігається професійний досвід попередніх поколінь. Масовий рівень включає соціальні впливи, моду, мейнстрими, стереотипи, національні особливості, типові моделі професійного самоздійснення, які відповідають вимогам часу та суспільства тощо.

Дистресовий архетип бідності, який описано в наступному розділі цієї праці, міститься саме у колективному несвідомому. Складний, доволі травматичний історичний досвід зумовив формування моделі не самореалізації, а виживання.

Отже, інтенсифікація позитивних полюсів векторів усвідомлення, вмотивованості, переваг загальнолюдських цінностей та соціально значущої професійної діяльності створюють умови для максимального розвитку, досягання акме в професійній самореалізації. Такі зміни виявляються на особистісному рівні та здатні створювати позитивний вплив на групи або маси людей.

Натомість інтенсифікація від'ємного полюса або полюсів, як правило, знижує напруження, ефективність та продуктивність процесу професійної самореалізації.

* * *

Підсумовуючи викладений у першому розділі матеріал, доходимо, зокрема, таких висновків. Концепція професійної самореалізації особи передбачає, що в кожній людині природою закладена програма розвитку та самореалізації за ідеальною схемою, проте не всі люди реалізуються відповідно до неї.

Респондентам, які мають проблеми у сфері професійної самореалізації, притаманні певні невідповідності розвитку векторів: усвідомлення – неусвідомлення, мотивація – амотивація, загальнолюдські цінності – індивідуалістські цінності та соціальна значущість – соціальні впливи.

Недостатній рівень активації позитивного полюса одного з векторів або деструктивні диспозиції між від'ємними полюсами утворюють бар'єри професійної самореалізації, “замикають схему” професійного розвитку. Усі сили особи, її потенції та здатності витрачаються на функціонування та розв'язання конфлікту або подолання бар'єра. Деякі схеми або сценарії закріплюються у досвіді та передаються наступним поколінням як зразки поведінки.

Усвідомлення конструктивних і деструктивних сценаріїв професійного самоздійснення здатне запустити подальший процес розвитку людини.

Гармонійний розвиток за векторами усвідомлення, внутрішньої вмотивованості, переваги загальнолюдських цінностей та соціальної значущості забезпечують процес досягання акме у професійній самореалізації.

Розділ 2

Осмислення феномена професійної самореалізації в українській народній творчості

Кожна людина протягом життя певним чином самоздійснюється. Деякі сценарії, моделі, стратегії, форми тощо її самореалізації є свідомими, деякі – не усвідомлюються. Частково патерни сягають своїм корінням у колективне несвідоме, частково – у сімейне.

Яким чином історичне минуле, національні особливості усвідомлення життєвого досвіду впливають на самореалізацію особистості? Цьому питанню присвячено другий розділ пропонованої увазі читача монографії.

2.1. Контент-аналіз зразків усної народної творчості про працю та архетип бідності

Бідність у сучасному світі визначають і досліджують як форму економічної депривації, соціальне аутсайдерство, як комплекс позбавлення не тільки матеріальних, а й соціальних благ тощо [1, 2, 3].

ООН встановила чотири основних прояви бідності: 1) коротка тривалість життя; 2) низька професійно-освітня підготовка; 3) позбавлення економічної бази нормального життя – чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування; 4) вилучення із суспільного життя.

Бідність також розрізняється за стандартами як цивілізації в цілому (стосовно певного періоду), так і конкретної країни. Перший тип бідності притаманний майже всьому населенню “третього світу”. Бідність за стандартами певної країни існує скрізь [4].

Розрізняють об’єктивну і суб’єктивну бідність, приховану, тимчасову, застійну, плаваючу, первинну, вторинну тощо [1, 4, 5, 6].

Об'єктивна форма бідності визначається за прийнятими в країні критеріями доходу або доступу до суспільних благ на основі легітимних рішень і законодавства. Суб'єктивна, навпаки, визначається на базі особистих оцінок.

Прихована бідність – це незареєстрована, незафіксована нужденність. Як відомо, частина пауперів не звертається за допомогою або субсидією, не виявляє себе як таку через низку різноманітних причин [7].

За тривалістю бідність може бути тимчасовою або застійною. Застійна бідність часто призводить до таких наслідків, як маргіналізація, проблеми зі здоров'ям, передчасна смерть. Дослідники проблематики бідності зауважують, що цей тип бідності здатний самовідтворюватися. Так, діти, які народилися у застійній бідності, як правило, ніколи не стають успішними, заможними або забезпеченими [6].

Соціолог С. Ровентрі запропонував визначення первинної і вторинної бідності: первинна бідність включає сім'ї з недостатніми засобами для задоволення основних потреб навіть за оптимального використання коштів, а вторинна викликається неоптимальною структурою витрат домогосподарства (купівля дорогих речей, сплата фінансового відшкодування тощо). Вчений пов'язує бідність із рівнем зарплатні, безробіттям, житловими умовами [4].

Дослідниця Н. Рімашевська зауважує: якщо бідними є 80% населення, то можна констатувати, що бідним є все населення і, таким чином, проблема бідності із соціальної перетворюється на економічну [6].

Інший дослідник проблематики подолання бідності К. Муздибаєв зазначає, що в складній соціально-економічній ситуації безглуздо і неефективно індивідуалізувати причини бідності, а саме покладати відповідальність за неї і розв'язання проблеми на самих незаможних. Незаможні не володіють особистими, соціальними або матеріальними ресурсами для подолання бідності. Продуктивні соціальні навички, позитивно орієнтований тип особистості формуються тільки в умовах соціального ладу та відродженої економіки, які забезпечують мотивацію творення і досягнення [1]. Крім того, цілі покоління формуються в дезорганізованому світі, а значна частина населення півжиття проводить в періоди невдалих політичних та економічних реформ.

На протипагу традиційним бідним (одинокі матері та багатодітні сім'ї, інваліди та особи похилого віку) вже в наш час виникла категорія “нових бідних” [8]. Вони представляють групи населення, які за своєю освітою і кваліфікацією, соціальним статусом та демографічними характеристиками ніколи раніше (за радянських часів) не були малозабезпеченими. Учені-дослідники дійшли висновку про те, що працюючі бідні – це переважно російський феномен. Н. Рімашевська зазначає, що нині відбувається розширення кордонів бідності з охопленням працездатних прошарків населення [6].

Третина бідноти живе в сільській місцевості. Але останнім часом бідність швидко урбанізується. До категорії бідних відносять більшу частину трудових мігрантів як за їхньою самооцінкою, так і за об'єктивними показниками. У цілковитому достатку живе лише 1,1% трудових мігрантів [9, с. 109–111].

Жебрацтво є непрозорою для суспільства формою хронічної бідності, і в масовому уявленні вона тісно пов'язана з кримінальною сферою. Для громадської свідомості жебраки – стигматизована група, яка викликає страх і агресію. А мета стигматизації – виправдати заперечення, відкидання, нехтування людей, з існуванням яких ми не можемо змиритися з тієї або тієї причини [10].

Бідність має гендерний характер: жінки перебувають у гіршому становищі, ніж чоловіки. В незаможних сім'ях їм випадає більше роботи. Вони менш освічені та мають обмеженіший доступ до престижних, високооплачуваних видів діяльності. Бідність характерна також для представників певних етнічних груп і національних меншин [5].

Упереджене ставлення до бідності спостерігається у вияві залежності між бідністю і шизофренією. Така залежність була названа “одним з найбільш підтверджених результатів у сфері психіатричної епідеміології” [11]. Особам, які мешкають у бідних районах м. Чикаго, діагноз шизофренії ставили у сім разів частіше, ніж тим, хто живе в найбагатших районах.

Ще однією з причин, яка може провокувати бідність, є деструктивний погляд на природу фінансів, ірраціональність економічної поведінки, відірваність грошей від виробництва, їхньої стабілізаційної основи.

Ізраїльські психологи Д. Канеман та А. Тверські інтенсивно досліджували відхилення реальних результатів поведінки економічно-

го агента від раціональних передбачень щодо дій “економічної людини”. Такі дослідження Г. Саймон порівнює з вивченням незвіданих географічних просторів [12].

Сучасні дослідники відзначають деформації в економічній свідомості, породжені відірваністю грошей від виробництва. Коли в грошах мінімізовано або зовсім утрачено частку “реальної (виробничої) праці, тоді домінує уявлення про них як явище, що породжує саме себе” [13, с. 222]. Одним із психологічних наслідків цього феномена є відчуття непередбачуваності, непідвладності людині (її контролю) економічних процесів та спровокована цим перманентна тривога, що перероджується у стан безвиході. Гроші вже не входять у контрольовану людиною сферу.

Так, ірраціональність економічної поведінки особи виявляється у соціально-психологічному механізмі “уникання бідності”. Людина не прагне бути багатого, вона просто уникає бідності [14, с. 78].

Механізм “уникання бідності” містить “момент” орієнтації на майбутнє, його передбачення та актуалізує поведінку, спрямовану на досягання добробуту шляхом матеріального накопичення, обережно-го, відкладеного в часі розподілу коштів.

Поняття “уникання бідності” доволі незвичне для зазначеного механізму, проте соціальне явище уникання бідності, безумовно, існує. Крім того, цей термін часто вживається як в економічній, соціологічній, так і в психологічній літературі (є, зокрема, багато посилань на цю категорію в інтернет-ресурсах). Так, психолог-практик С. Ключников описує явище “втеча від бідності”, коли людина має великі статки, але не почувається щасливою. Народившись у бідній сім’ї, така людина компенсує наслідки дитячого травматичного досвіду і за головну життєву мету обирає гроші. Коли ж мета досягається, втрачається сенс буття [15, с. 92-93].

Аналізуючи особливості функціонування інституту соціального страхування в Новій Зеландії, Австралії, Канаді, США і Великій Британії, американський дослідник П. Нолан розглядає причини явища уникання бідності. Він вважає, що особистість потрапляє в пастку бідності, коли має низький дохід або незначне зростання доходу за збільшення кількості годин робочого часу [16].

Кожна людина певним чином сприймає і конструює світ та своє місце в ньому. Не усталена, мінлива соціально-економічна організація суспільства сприяє тому, що людина не відчуває себе в

безпеці. Відчуття неспокою, тривоги, невизначеної загрози виявляються як на індивідуальному рівні (не хочу бути бідним), так і на груповому (хочу бути не біднішим за всіх). Виконуючи певні фінансові дії, людина прагне захистити, забезпечити себе від чогось страшного та невизначеного – бідності, злиденності. Обачливість, відтермінування, відсутність будь-якого ризику, поетапність допомагають відчуті певну сталість, упевненість, надійність, стабільність і безпеку. Механізм “уникання бідності” є реакцією, що відображає пасивну адаптацію української молоді до нових соціально-економічних умов життя.

Такий патерн фінансової поведінки, на наш погляд, певним чином зумовлений батьківським досвідом, набутим за часів радянського режиму. Останній, як відомо, виключав варіативність економічної діяльності, а надмірні творчість та активність узагалі могли бути покарані.

Отже, молодь заклопотана не тим, як стати успішним і багатим, а радше питанням, як не бути бідним.

Активізація механізму “уникання бідності” супроводжується відмовою від соціальної активності, прагнення влади, знеціненням високого соціального статусу, певною зневірою до соціально-економічних інститутів.

За соціальними страхами та невпевненістю криється прагнення реалізувати важливі життєві проекти, наприклад, придбання житла. Соціальна ідентичність спонукає молоду людину бути не гіршою за інших. Люди, принаймні частково, виражають себе за допомогою матеріальних символів і складають судження про інших, орієнтуючись на речі, які вони споживають. Особливість сучасних процесів соціального порівняння полягає в тому, що людина порівнює себе не із сусідами, а з колегами, героями телесеріалів, знаменитостями та представниками шоу-бізнесу [17, с. 33]. Суспільство споживання підштовхує до вищого рівня матеріального добробуту. Надзвичайно важливо не бути бідним, гіршим, соціально не прийнятним тощо.

Дослідники проблематики бідності докладно вивчали та аналізували питання видів, проявів, типів, причин, переживань бідності тощо. На жаль, майже відсутні дослідження колективного несвідомого бідних, базових архетипів, які впливають на розвиток, формування та підтримку субкультури бідності.

Зазвичай архетип розуміють як типовий, універсальний спосіб структурування досвіду людей, що має надособистісну природу. Формування архетипу пов'язано з тим, що деякі події зовнішнього та внутрішнього життя людей повторюються протягом історії людства та закріплюються як стійкі форми сприйняття і осмислення дійсності; в них збережений колективний досвід переживань [18, с. 14]. Ключовими якостями архетипу є його неусвідомлюваність і автономність [19].

Як слушно зауважив юнґіанський аналітик Дж. Холліс, неусвідомлюваний вплив найбільш нав'язливий та визначальний [20, с. 84]. Україна вже не перший рік перебуває у трансформаційному стані. Складний історичний досвід (комуністичне минуле з його трагічними наслідками: революція, розкукування, Голодомор, Друга світова війна) зумовив постійний стресогенез та архетипи дистресового досвіду як наслідок.

Завдяки науковим розробкам на сьогодні з'ясовано, що: 1) колективні уявлення однорідні, передаються з покоління в покоління невідомими механізмами і поділяються всіма членами суспільства так само, як поділяється ними мова; 2) неможливо пояснити соціальні факти, виходячи з психології окремих індивідів, так само як неможливо з'ясувати виникнення сукупності ідей та вірувань певного народу, спираючись лише на індивідуальне мислення; 3) деякі види психічних захворювань людей та навіть великих соціальних груп пов'язані саме з колективними уявленнями; 4) колективні уявлення, перемішуючись з фактами реального життя людей, спроможні видозмінювати як свою структуру, так і характеристики [21, с. 74; 22, с. 184].

Французький психолог А. А. Шутценбергер, аналізуючи трансгенераційні зв'язки (передача травми або незавершеного завдання через покоління), наводить приклад “синдрому вітру гарматного ядра”. Цей синдром спричиняє гострі стани ступору, заціпеніння; його відзначали хірурги імператора Наполеона під час відступу французьких військ у солдатів, які ледве розійшлися зі смертю [23, с. 43]. У 1992–1994 рр. цей синдром почав знову з'являтися у французів. На думку ряду дослідників, відбувається ефект “zoom”, “накладання” один на одного поколінь та епох.

Аналогом, принаймні за деякими функціями, трансгенераційних зв'язків є сімейно-родова пам'ять, яка зв'язує, узгоджує індиві-

дуальний рівень та вищі шари соціальної пам'яті. У власних структурах (обсяг, ресурс, історична глибина, тривалість, імпульси, кордони, фільтри, соціокоди) сімейно-родова пам'ять зберігає соціально цінну інформацію для наступних поколінь. Функціонування цих структур відбувається через механізми спадкоємності, соціального наслідування, міжпоколінної взаємодії, трансляційні та трансмутаційні процеси. На думку російської дослідниці соціології сім'ї Л. Ю. Логунової, бідність декількох поколінь сибірських селян може бути пояснена вибором предків, які відмовились від заможного ("куркульського") минулого, рятуючи життя членів сім'ї. Бідності було легше врятуватися, уникнувши розкуркулення, проте сценарій бідності був переданий нащадкам у примусовій формі [24, с. 69-70, 74].

Ефект Б. В. Зейгарник засвідчує, що незавершене або перерване виконання завдання запам'ятовується краще, ніж завершене. Аналітики спираються на цей ефект, пояснюючи затиснуту минулим поведінку індивіда, який перебуває в застиглому, замороженому стані, коли життя ніби зупиняється [25, с. 46-47].

Складні, майже безперервні економічні трансформації в українському суспільстві стають нормою нашого життя, умовами соціалізації не одного покоління, чия соціальна, економічна активність, ефективність, по суті, каструються умовами життя. Які люди пережили революцію, розкуркулення, Голодомор, війну, складні повоєнні роки? Який психологічний типаж виявився найефективнішим в таких умовах?

Ті жорна історії перемелювали заможних, здібних, здатних і потентних, розумних та незгідних з офіційною ідеологією. Неможливо знайти сім'ю, яка б не втратила в ті часи когось зі своїх членів або щось із власності, статусу тощо. Найчастіше під удар потрапляли чоловіки, хоча на пострадянському просторі дітьми ворога народу не здивуєш. Формувався тип особистості з конформним мисленням, ригідністю, повною відсутністю відчуття безпеки, постійним страхом, незахищеністю, нездатністю до творчості і варіативності, такий, як усі, тощо. Сумнозвісний *homo soveticus*.

Стосовно війни фронтовики засвідчують, що справжні герої залишилися на війні. Не знецінюючи героїчного досвіду тих, хто повернувся, з гіркотою, сумом та повагою погоджуємося, що більшість військових зі стратегічним мисленням, розумних, сміливих, відваж-

них, жертвних (у найкращих сенсах цього слова) задля перемоги віддали і власне життя.

Жінки страждали не менше. Точніше, вони не так часто, як чоловіки, гинули, проте на їхні плечі лягав тягар відповідальності за сім'ю та дітей. Такі жінки немов кам'яніли від болю, праці, відсутності надії, іноді не знаючи, що сталося з чоловіком: загинув, розстріляли чи посадили. Травмовані, “заморожені” від болю та тяжкої праці, ці жінки самотійно ростили дітей. Діти, які народилися у 40–50-х роках чи не найбільше постраждали від емоційної депривації. Їхні матері не жорстокі, не байдужі. Насправді вони дуже любили своїх дітей. Лише задля них вони вистояли та вижили, хоча сили на вияв любові й тепла не вистачало. Вони вирішували більш складне завдання – потрібно було вижити і поставити на ноги дітей. Зціпивши зуби, такі жінки підіймали країну з руїн, ростили власних дітей і... звикали до такого способу життя. Так поламана жіноча доля, життєві негаразди формували “кам'яну” бабу.

Жінці було важко. А як було дитині біля такої матері? Особливо хлопчику, який не бачив або не пам'ятав батька, що загинув, зник безвісти або взагалі “ворог народу”. З ким йому ідентифікуватися, на кого рівнятися? Добре, якщо були дядьки або дідусі. А якщо вони також загинули, їх розстріляли, посадили?

Дитина, не розуміючи всієї складності ситуації, росла з відчуттям недолюбленості, неприйнятості, іноді недолугості. А матір на основі гіркого досвіду, аби забезпечити власну дитину, навчала її “не висовуватися”, не сперечатися, не протидіяти тощо.

Стресогенний досвід накопичувався, формуючи дистресові архетипи, деструктивні моделі самоздійснення тощо. Звичайно, це відбувалось не з усіма. Але загальний історичний фон, психологічне підґрунтя багатьох сьогоднішніх проблем міститься саме там, у тому складному періоді.

Негативні архетипові новоутворення, або травми колективного підсвідомого, формуються в кризові, тяжкі, аномічні періоди історії, в моменти руйнації ціннісних патернів життя. Вони не зникають із зміною ситуації, а перетворюються на хронічні хвороби соціуму у вигляді неусвідомленого, непереробленого, непереосмисленого “шматка” історії [21, с. 95].

Дистресовий архетип бідності як елемент економічного колективного несвідомого, сформований унаслідок стресогенезу, має

надособистісну природу, виявляє себе як типовий універсальний спосіб структурування та відтворення досвіду самозахисту, збереження та виживання.

Цей архетип виявляється у завмиранні економічної активності, самоконсервуванні або функціонуванні на низьких обертах, виживанні, а не в розвитку. Дистресовий архетип бідності детермінує модель відмови від успішної економічної діяльності. У такого індивіда немає що відібрати, він максимально “непривабливий” для агресора. Він намагається сховатися, утаїти реальний капітал та власні потенції, знецінити себе самостійно.

От тільки така, з самого початку захисна стратегія, відмова бути потентним як протест та самозахист, переросли у безпорадність, інфантильну, залежну, об’єктну позицію, самокастрацію, неможливість та небажання бути діяльним, потентним та успішним.

Дистресовий архетип бідності пов’язаний з архетипами долі та звеличення юродивого, виокремленими О. Донченко [21, с. 190, 202]. Актуалізація цих архетипів змушує представника сенсорної психокультури відчувати: відбулося те, що має відбутися, змінювати життя не варто, воно все одно зробить своє. А бідна людина добродісна, ніж задоволені всім багаті та щасливі. Таким чином архетип бідності блокує, унеможливорює набуття нового економічного досвіду, вироблення успішних фінансових стратегій.

За результатами *контент-аналізу* прислів’їв як коротких, влучних та зручних для опрацювання тверджень, що відображають життя бідних та багатих, ми виокремили 21 характеристику дистресового архетипу бідності.

1. *Фатальність*. Прислів’я, віднесені до цієї групи, відбивають песимістичну оцінку власного становища, відчуття “глухого кута”, безвиході. Людина не бачить сенсу в активній, дієвій позиції, наполегливій праці. Адже усі здобутки дістануться іншому. (“Драбина до неба: ти вилазиш на одну сходинку, а бідність — на дві”; “Хто робить – голий ходить”; “Від трудів праведних не наживеш палат каменних”).

2. *Високі етичні якості бідняка*. Бідна людина порівняно з багатою, як правило, вирізняється своєю моральністю та надзвичайними чеснотами (“Щедра людина і за шматочок корала спасибі скаже, а від скнари і за тисячу золотих доброго слова не почуєш”). Ці якості всіляко підносяться (“Хоч бідно жив, та в пана допомоги не

просив”; “Хоч латане, аби не в людей хватане”). Цінності, які поділяють ці верстви, не тотожні і не рівнопорядкові (“Багатому – щастя, убогому – діти”). Переваги багатія у грошах, чесноти бідного – в його моральності. Особливий талант нужденного – задовольнятися малим. Бідні люди вміють бути невибагливими і тим дуже пишаються (“Коли є хліба край, то і під вербою рай”; “Бідному і коза корова”; “Бідному сапоги усе добрі до ноги”).

3. *Низькі етичні якості багатія.* Багата людина вирізняється розмаїттям моральних та духовних недоліків (“Якби не був свинуватий, то не був би і багатий”; “Як багатий, так і клятий”). Прислів’я попереджають бідну людину про небезпеку спілкування з багатієм, аби не обібрав, не скривдив (“Не вір багатому ніколи, бо за його порадою лишишся голий”). “Хазяїн” життя та володар великих грошей – завжди погана людина, злодій. Дуже рідко в якихось недоліках звинувачується бідний (“Чим більший бідняк, тим більший гуляка”; “Чим більший багач, тим більший свиняка”; “Бідність – не гріх, а до гріха доводить”).

4. *Якість життя бідного.* Значна частина прислів’їв докладно описує складні умови і спосіб життя нужденної людини. І діяльнісна, і пасивна процесуальність проживання, переживання бідного деталізовано зафіксована (“За нитку смикнеш – сто латок відпаде”; “Вимив миску – й знову борщ”; “Була в бідного корова, та й та – ялівка”).

5. *Якість життя багатого.* Високий рівень життя багатія зазвичай протиставляється труднощам бідняка. Прислів’я не містить деталізації та засуджує багату людину. Життя багатія має споживацький характер (“Зарився в добрі, як свиня в багні”; “Багатий все нарікає, що мало має”; “Багатому і в пеклі добре”; “Багатий про майбутнє думає, а бідний – хоча б сьогодні кінці звести”).

6. *Протиставлення багатих і бідних.* Більшість прислів’їв містить протиставлення на користь бідняка та осуд багатія (“Доки багатий зубожіє, бідний Богу душу віддасть”; “Багатий помирає, переївши, бідний – недоївши”; “Багатий рахує свої гроші, бідний – борги”; “Багатому життя, а бідному виття”).

Дуже рідко трапляється й осуд бідних (“Бог не любить багатого скнари і бідного гордія”).

7. *Соціальний статус бідного та багатого.* Бідні люди порівняно з багатими моральніші, проте в суспільстві шанують багатих. Жорстка соціальна стратифікація розводять багатих і бідних, чітко

означаючи межі (“Кого народили на гороховій соломі і сповивали у плахту, той не пнеться до шляхти”; “Бідного й мудрі слова мало важать”; “Хто нічого не має, того ніхто не знає”).

8. *Позиція недолугого, винного, “не такого”*. Бідність як соціальне аутсайдерство нерідко виправдовується його носіями. Зниження напруження в егосистемі відбувається кількома шляхами. Позиціонування “я безпорадний, недолугий” – один з них. Крім того, з погляду бідного, у суспільстві є тенденція до невірною тлумачення складної ситуації життя бідної людини, її страждання недооцінюють (“Біднякові вітер дме завжди в очі”; “На убогого всюди капає”; “Бідному Савці нема спокою ні на печі, ні на лавці: на печі печуть, на лавці січуть”; “Ніхто не відає, що бідний обідає”).

9. *Самовиправдовування бідності*. Виправдовування багатства. Екстернальна позиція в оцінці власного становища, деструктивних дій, пасивної споглядальної позиції, певної долі (фатуму) характеризують захисні стратегії бідних (“Бідність не гріх, а до гріха доводить”; “До неба високо, до царя далеко, а до шинку близько”; “Щастя бідняка на нього сердите”; “Краще бути живим жебраком, ніж мертвим імператором”).

10. *Позиціонування бідного як супермена*. Супер’якостями найчастіше наділяють бідну людину. Сміливість, розум і мудрість, кмітливість, відчайдушність компенсують низький соціальний та матеріальний статус. Бравада, вип’ячування, гумор, “суперменство” вказують захисну стратегію, уникання. Акцент робиться на тому, *яка* бідна людина, а не *що треба робити*, аби змінити ситуацію. Досягнення ж багатія знецінюють, виправдовують його грошима (“Голота не боїться ні дощу, ні болота”; “Не лякай щуки морем, а бідного горем”; “Що у бідного може завалитися, не знайдеш у десяти багатіїв”).

11. *Моральний осуд багатства*. Матеріальним статкам протиставляються моральні цінності. Така підкреслено сувора позиція щодо багатіїв, які усі як один – мерзотники, наводить на думку, що моральний осуд багатства – також захисний механізм бідного. Виконуючи позитивну, терапевтичну функцію, цей механізм має деструктивні наслідки, оскільки формує в спільноті бідних стійкі стереотипи стосовно злодія-багатія. Молода людина в процесі соціалізації свідомо і/або несвідомо робить вибір між чесним і бідним способом життя та нечесним і багатим (“Через золото сльози ллються”; “Гроші

тисячі злочинів прикривають”; “Срібло-золото тягне чоловіка в болото”; “Хочеш розбагатіти – будь сім років свинею”).

12. *Визнання цінності багатства та прагнення до нього.* Спільнота бідних “виставляє” моральний рахунок багатіям, проте таки визнає цінність та переваги добробуту (“Гроші – мамона, але як їх нема, то велика біда”; “У золота негарний батько, а воно все-таки красень”; “У кого грошей нема, тому й світ, як тюрма”).

13. *Перебільшення значущості багатства, його можливостей.* Прислів’я, які ми віднесли до цієї категорії, відбивають трансцендентальне ставлення до грошей, їхнього потенціалу. Таке ставлення також має деструктивний відтінок, бо виказує інфантилізм. Багатство або погане, або недосяжне, або метафізичне тощо (“Коли багатий у пекло йде, лід із собою бере”; “Гроші роблять з мертвого живого і з живого мертвого”; “Карбованець не ходить пішки”; “У Межириччі багатії не вмирають”; “За гроші й Бога купити можна”).

14. *Знецінення багатства.* Використовується як психологічний механізм, можливо, свідчить про завершення процесу ідеалізації, ілюзійного сприйняття, розчарування. Знецінення відбиває ставлення до багатства та констатує примарність його досягнення (“З товстим гаманцем можна бути розумником”; “До великого дерева вітри тягнуться, до великого багатства – біда”; “Що багатий, а що дурний, що захоче, те й зробить”; “Гроші – мертвий капітал, сила – живий, а все живе краще мертвого”).

15. *Застрягання, звуження свідомості до проблематики бідності.* Складні емоційні стани, соціальне аутсайдерство, власне боротьба за життя призводять до переживань навіть у ві сні (“Бідний буває багатим тільки вві сні”; “Для себе спиш, для когось сні бачиш”; “Коли шлунок пустий, сон важкий”).

16. *Часове та просторове переживання бідності.* Застрягання та звуження свідомості до переживання, абсолютизації бідності виявляється через часові і просторові відчуття (“Просились злидні на три дні, та чорт їх довіку не викишкає”; “Живемо без змін: багатіти немає змоги, а голить дальше нікуди”; “І в Відні люди бідні”; “Піди до Кракова – всюди біда однакова, піди й за Карпати – то треба бідувати”).

17. *Нумінозність.* Переживання могутності, непідвладності, невимовності, таїни, яка має особливий священний сенс, прояви бо-

жественності та темних сил, пронизують ставлення бідної людини до грошей.

У бідного складні стосунки і з Богом, і з чортом, навіть висока моральність та етичність не допомагають. Багатому і Бог сприяє, і у самого чорта він ходить у фаворитах. Релігійна зневіра, впевненість у тому, що всі чорти-помічники “заброньовані” багатіями, відображають інфантилізм, фаталізм, екстернальність, відмову від дієвої, конструктивної позиції, роль нещасного, недолугого (“Багатому чорт дітей колише, а вбогий і няньки не найде”; “Багатому чорти й горох молотять”; “Багач гроші збирає, а чорт калитку шиє”; “Чим бідніша людина, тим частіше чорти на її шляху трапляються”).

18. *Фінансові стратегії бідних людей.* Ці прислів'я відбивають процеси економічної рефлексії, які найчастіше прив'язані до етичних норм. Фінансові стратегії бідних зорієнтовані не на ефективні способи заробити, реалізувати, а на заощадження, обережність, поступовість, самозбереження тощо (“Гроші до грошей, нещастя до нещастя”; “Гроші, нажиті нечесно, тануть, мов дим, а зароблені тяжкою працею – довго зберігаються”; “Постійна копійка дорожча, ніж карбованець зрідка”; “Краще носити старі речі, ніж робити нові борги”; “Краще карбованець удома, ніж тисяча у банку”).

19. *Фінансові стратегії багатих людей.* Фінансовий та соціальний успіх багатія традиційно прив'язаний до його аморальності. Проте засвідчується також цілеспрямованість, фінансова компетентність, уміння планувати, аналізувати, рахувати тощо (“Той, хто хоче розбагатіти, не буває добрим, той, хто хоче бути добрим – не розбагатіє”; “Чим багатша людина, то вона скупіша”; “Станеш позичати – будеш бідувати”).

20. *Ставлення до власності: чуже – своє.* Власність, володіння землею – індикатор, константа в оцінці становища людини. Українці чітко диференціюють і чутливо оцінюють власні та чужі статки (“Тільки й землі маю, що поза нігтями”; “Дожились до того, що хоч серед хати орати”; “На чужій землі не заробиш хліба”).

21. *Гумор в оцінці власного соціально-економічного становища.* Зазвичай як механізм психологічного захисту гумор приписують зрілій особистості. Він допомагає в процесах адаптації, подолання стресу, знятті емоційної напруги. Проте гумор бідної людини не завжди має терапевтичний ефект, почасти він сприяє ілюзорному

розв'язанню проблеми або уникненню її вирішення (самознищувальний гумор).

(“Розступіться, лахміття, дайте місце лоскуттям”; “Хотіли вражі люди, щоб ми забагатіли, так не дждуть!”; “Родився без сорочки, так і вмру без штанів”).

Отже, виокремлена в результаті якісного аналізу українських прислів'їв про бідність та багатство 21 характеристика дистресового архетипу бідності відображає складне, суперечливе ставлення до багатства та багатіїв, патерни економічної самореалізації, механізми захисту від психологічного та матеріального благополуччя тощо.

З метою подолання неефективних економічних стратегій у свідомості особи вважаємо необхідним забезпечення в Україні соціальної та економічної ефективності реформ, що в перспективі позитивно позначатимуться на якості життя, а отже, й на рефлексії соціуму.

2.2. Психологічні інтерпретації народного осмислення феномена професійної самореалізації

Докладно аналізуючи психологічний зміст прислів'їв, ми звернули увагу на те, що конструкти, за допомогою яких характеризують бідних і багатих, узгоджуються з поняттями бухгалтерського балансу – активами та пасивами.

Зазвичай активи розуміють як ресурси, що приносять дохід, натомість пасиви – це капітал, обов'язки, або те, що призводить до втрати ресурсу. Активи та пасиви поділяють на три види: грошові, часові та силові. Грошові активи приносять дохід у вигляді грошового прибутку, часові активи дають змогу виконати певну роботу за менший проміжок часу, а силові активи насичують фізичними силами, які забезпечують успіх у справах.

Різновиди пасивів мають відповідний сенс: грошові пасиви призводять до збитків, часові поглинають час, а силові – віднімають сили та здатність до праці [26].

Аналізуючи спосіб життя бідної людини, слід зазначити, що всі конструкти (“працює”, “будує”, “гнеться”, “дбає”, “потіє” тощо) можна визначити як силовий пасив. Адже внаслідок такої активності

людина заробляє “воду на кашу” або “чотири тижні на місяць”, “прибуває в неї дітей або боргів”, “має на собі, як голодний за зубами”, “не має нічого”, “ані хліба, ані грошей”, “рахує лише борги” (рис. 2.1). За логікою ці конструкти повинні бути активами та приносити дохід.

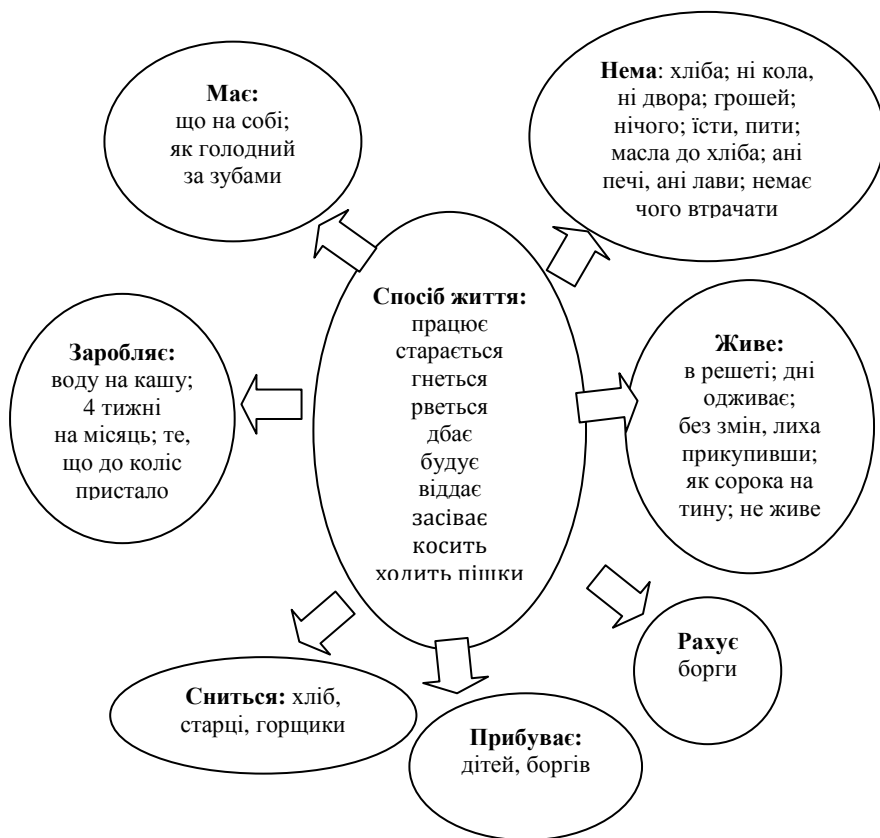

Рис. 2.1. Соціально-психологічні характеристики життя бідної людини

Така причинно-наслідкова аналітика вказує не лише на фаталістичну оцінку власних ресурсів, зневіру у можливостях, а й на низький рівень фінансової компетентності, соціально-економічної рефле-

ксії. Якщо людина засіває та косить, невже вона не отримує врожаю? Якщо ця діяльність неефективна (врожай недостатньо або він збитковий тощо), чому індивід не змінить напрямок власних зусиль? Крім того, яким чином людина структурує життя, що, докладаючи стільки зусиль (“рветься”, “старається” тощо), не має прибутку? Можливо, ця особистість неадекватно оцінює власні активи та пасиви. Або ж несвідомо приховує власні прибутки, зиски від праці та має певну вигоду від такого приборднювання.

На нашу думку, людина, яка свідомо оцінює власне життя, як решето, без змін, живе “лиха прикупивши” або взагалі не живе, а несвідомо, у ві сні бачить хліб та старців (до речі, це силовий пасив, тобто й сон не дає відпочинку, сил), насправді не зорієнтована на зміни, поліпшення свого становища. Бідність змінила не лише якість її життя, а й спосіб мислення. Навіть якщо відбудуться зовнішні зміни (гарний врожай, несподіваний спадок, щаслива випадковість тощо), усталена ригідність звичного способу життя переважить шанс змінити будь-що на краще.

Як неадекватну оцінку активів та пасивів можна сприйняти оцінювання наявних ресурсів бідним, бо коза для бідного – корова, опеньки – м’ясо, хліб – пиріг. Можливий гумор або оптимістична оцінка приховують захисний механізм компенсації і, напевно, заперечення. Людині, яка звикла себе обмежувати, вже доволі складно та болісно усвідомлювати постійні нестачі.

Пошуки активів бідної людини привели нас до її соціального капіталу. В українських прислів’ях бідняк виступає перед нами як мудрий, розумний, мужній, хитрий на вигадки, добрий, ввічливий, розуміючий, з великим серцем. Тобто позитивне самооцінювання спрямоване лише на власні, переважно соціально-психологічні, характеристики, які можна визначити як силовий актив. Таке самооцінювання на противагу складній, напевно, трагічно-болісній соціально-економічній ситуації компенсує соціальну некомпетентність особи, економічну неуспішність, тобто “тримає людину на плаву”. Водночас це механізм деструктивного самозахисту, ілюзійного самосприйняття, заспокоєння, заколисування.

Справді, чому мудра, розумна та хитра на вигадки особистість не змінить хоча б на 20% власне життя? До того ж ця людина мужня, тобто напевно у неї високий рівень стійкості до життєвих негараздів, стресів. Чому ж не відбуваються перетворення?

Така людина оперує цілим арсеналом бездоганно працюючих захисних механізмів, які блокують та унеможливають її діяльнису позицію, жагу до змін. Адже людині, яка живе таким життям, повинно бути погано! І саме це переживання невдоволення, дискомфорту, неможливості жити так надалі може запустити трансформаційні процеси самоусвідомлення, рефлексії і, нарешті, змін.

Об'єктна позиція щодо власного життя виявляється в тому, що “щастя бідняка на нього сердите”, а ображають бідного і Бог і чорт. Пасивне прийняття тяжкої долі, відстороненість від керування своїм життям приносять відповідні девіденди. Такі вислови стосовно кншени або гаманця бідняка знаходимо у прислів'ях: “у них диво”; “світає”; “смеркає”; “вітер гуляє”; “це клапоть шкіри”. Тобто гроші та місце їх знаходження (носіння, зберігання) взагалі – метафізичні категорії.

Якщо відсторонитись від поетичних метафор і спробувати вибудувати модель “праця – її оплата”, то матимемо: “Важко працюєш – нічого не отримувєш”. Збільшуються лише нестатки та проблеми.

Аналізуючи спосіб життя бідного пересічного українця, із сумом повинні констатувати, що йому притаманні неадекватна оцінка пасивів і активів (ресурси, можливості, потенції та їх використання взагалі), відсутність економічної компетентності, фінансова рефлексія. Легітимізовані процеси деструктивного самозахисту блокують та унеможливають усвідомлення реальної ситуації, об'єктне самооцінювання не стимулює процеси трансформації та змін.

Спосіб життя багатія у прислів'ях презентовано за допомогою низки активів (рис. 2.2). Конструкти “розкошує”, “загрібає”, “жиріє”, “доїть”, “кров п'є” слід визначити як силовий актив. Конструкти “цурається”, “нікому не радий”, “їздить” можна аналізувати як часовий актив. Конструкт “купається в золоті” відповідає грошовому активу.

На перший погляд модель життя багатія видається логічною. Адже він докладає багато зусиль, у нього прибуває плугів, грошей, щастя, він рахує гроші, і вдягнений добре, і всі йому раді. Проте це паразитична модель, адже людина не працює самостійно, не створює будь-який продукт, лише загрібає чуже та ще й нарікає.

На нашу думку, прислів'я про бідність та багатство створені уявою бідної людини. Бо конструктивна, дієва, оптимістична модель досягання успіху, архетип багатства, підсвідоме його прагнення від-

сутні. Так, і в нашому, і в будь-якому іншому суспільстві є паразитична модель досягання. Проте, на щастя для всіх, це не єдиний шлях до успіху.

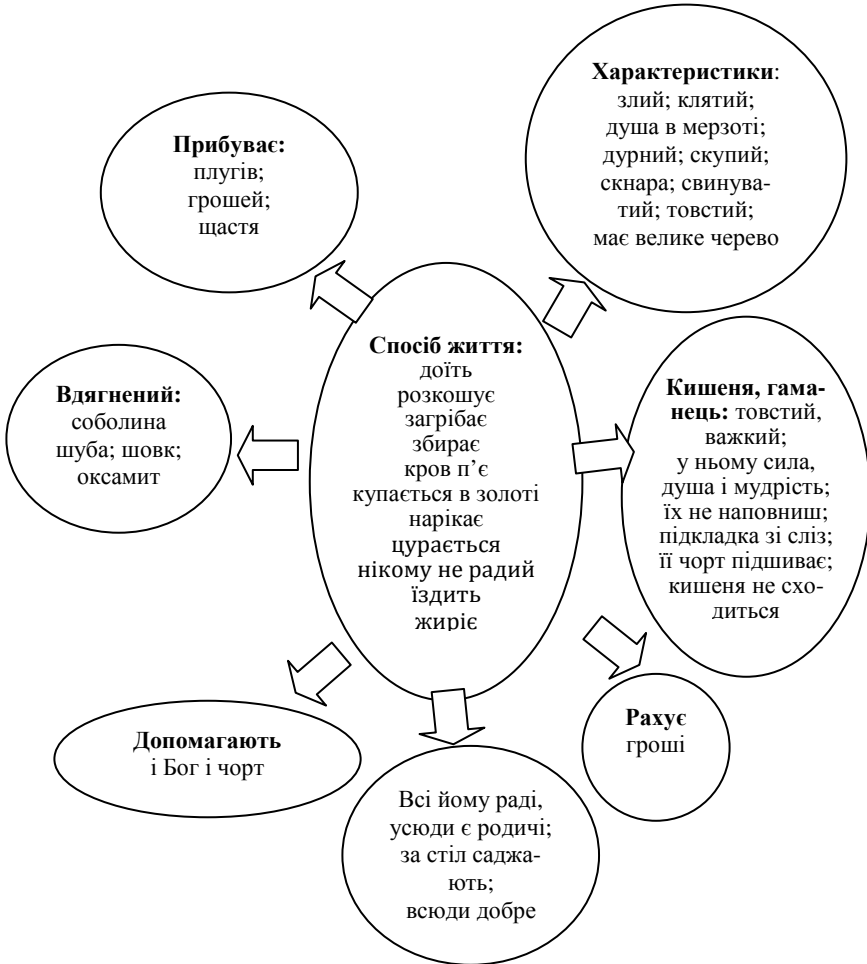

Рис. 2.2. Соціально-психологічні характеристики життя багатой людини

Бідність мислення виявляється у відсутності варіативності, відстежування реальності та відповідного аналізу. Фіксується єдиний спосіб розбагатіти – фактично стати злодієм. Бідний ненавидить багатія, проте його життя видається йому привабливим. Модель щасливого багатія він уявляє так: “паразитівання – великі статки”.

Паразитична життєва стратегія відображена в характеристиках багатія. Він і клятий, і злий, і недобрий. Навіть його зовнішність огидна: свинуватий, товстий, має велике черево.

Капітали багатія та шляхи їх надбання мають метафізичний флер, адже допомагають йому і Бог і чорт. Метафізична недосяжність просвічується крізь кишеню або гаманець багатого, в якому сила, душа, мудрість. А бодай що станеться, так чорт підшиє кишеню.

Видається, що успіх та щастя багатого виникають якось випадково, невідомим чарівним способом. Українська нація шанує та поважає працьовитість, але здатність напруженої праці забезпечувати “реальні дивіденди” насправді нівельована.

Аналізуючи спосіб життя багатого, слід констатувати, що в колективних уявленнях про бідність, багатство та їхній персоналізації відсутні адекватні конструктивні думки щодо економічних процесів та місця успішної людини в їх реалізації. Можна відстежити, по суті, єдину успішну соціально-економічну стратегію – паразитизм і відмову від неї бідної людини.

Окремої уваги заслуговує ставлення українців до грошей. Аналізуючи українські прислів'я, слід зазначити, що гроші, безумовно, займають позицію нумінозного конструкта. Магічні здібності грошей виявляються в їхній силі, здатності підкупити, прикрити й навіть згубити. Заглиблюючись у колективні уявлення про гроші, здається, що майже всі проблеми можна розв'язати за допомогою грошей. А хіба це так? На нашу думку, це ознака об'єктної позиції стосовно власного життя. Адже людина слабка, нічим не керує, майже ні на що не впливає на протипагу всемогутнім грошам.

Гроші мають і сакральний (“мамона”, “чортове ребро”), і профанний сенс (“болото”, “не варті купи зерна”). Ставлення до грошей емоційно насичене, через них сльози ллються, з ними і тепло, і небезпечно.

Стосовно бідного та багатого здається, що гроші мають власний “інтелект” та самостійно обрали господаря, якому слугують ві-

рою та правдою. Бо до багатого гроші самі йдуть і вітер їх йому несе. А в бідного “душа без гроша” або “їх, як у жаби пір’я” (рис. 2.3). Тобто для бідного гроші – це щось неприродне, чужорідне, зовсім не властиве. Бідний оперує іншими категоріями та володіє іншими інструментами (його сила у мудрості, моральності тощо). І конструкт “гроші” витіснено з цього простору.

Рис. 2.3. Психологічний зміст ставлення до грошей

Не маючи адекватних уявлень про фінансові потоки, соціальні процеси, прагматичні та інші функції грошей, насправді не відчувачи в них потреби або потреби жити краще, людина, по суті, не в змозі змінити власне життя. Ілюзійне сприйняття, заколисування зручною “рефлексією” власного життя гальмує можливий розвиток. Так, в ілюзійному світі жити легше, усвідомити якість життя, свою відповідальність за нього надзвичайно складно. Але це єдиний еволюційний шлях. Не можна дійти в пільмі, не розбираючи дороги, не розуміючи, хто ти. Для ефективної самореалізації потрібно розуміти

як власні потенції, так і недоліки, “робити ставку” на те, що ти вмієш і навчатись тому, чого не вмієш (а не виконувати роботу, до якої немає ані хисту, ані жаги, що трапляється доволі часто). Для успішного функціонування в суспільстві необхідний певний рівень соціальної компетентності, щоб реально відстежувати, оцінювати соціально-культурний контекст і координувати свої дії відповідно до ситуації та власної мети. Ілюзійне ж сприйняття, навпаки, здатне перекреслити усі можливі здобутки.

За результатами якісного дослідження прислів'їв ми виокремили дистресовий архетип бідності та проаналізували його вплив на соціально-економічні стратегії бідної людини. Цей архетип має надособистісну природу, виявляє себе як типовий універсальний спосіб структурування та відтворення досвіду самозахисту, збереження і виживання.

Складне історичне минуле, його замовчування, перекручення історичних подій, їх трактування з ідеологічним ухилом на рівні спільноти та “забування”, витіснення, контейнування на рівні сім'ї спричинили консервування травматичного досвіду у вигляді дистресового архетипу бідності. Постійний стресогенез та відсутність можливості реагування на травматичні події породили множини деструктивних сценаріїв виживання, які передавалися у спадок. Не в змозі переосмислити складний досвід власних батьків, діти інтегрували “техніку” виживання у власну долю.

Дистресовий архетип бідності блокує, унеможлиблює набуття нового економічного досвіду, вироблення успішних фінансових стратегій.

Конструкт бідності тісно пов'язаний із фатальністю, невідвротністю, розтягнутістю в часі та просторі, абсолютизацією нужденності. Таке самооцінювання, переживання та реагування сприяють формуванню специфічних соціально-психологічних механізмів захисту, таких як раціоналізація, знецінення, виправдовування, моралізація тощо.

Ці механізми виконують функції: терапевтичну (зниження напруження в егосистемі, адаптація тощо) і деструктивну (формування та закріплення неефективної економічної діяльності). Нееластичні економічні стратегії відбивають застрягання, регресію, відмову від дорослішання, інфантильність щодо економічних дій, їхньої оцінки і самооцінки.

Аналіз колективних уявлень про бідність та багатство засвідчує несформованість процесів економічної рефлексії. Для економічних практик характерна відсутність індикаторів моніторингу соціально-економічної ситуації та реагування, успішного функціонування відповідно до неї.

На нашу думку, провідним стратегічним втручанням, якого потребує сучасна практика, має бути переосмислення травматичного історичного досвіду, формування конструктивних адекватних уявлень про економічні та соціальні процеси, підвищення фінансової компетентності та подолання феномена звуження свідомості до обмежених фінансових практик.

Розділ 3

Мотиваційно-ціннісні особливості професійної самореалізації молоді

У розділі представлено опис етапів емпіричного дослідження психологічних особливостей вибору професії батьками та їхніми дітьми. За результатами опитування було виокремлено особливості мотиваційно-ціннісної основи вибору професії та проаналізовано характер реалізації їх особою залежно від віку, типу освіти, рівня доходу та належності до вибірки батьків або їхніх дітей.

3.1. Емпірична модель дослідження мотиваційно-ціннісних особливостей професійної самореалізації молоді

Метою нашого дослідження було вивчення психологічних особливостей мотиваційно-ціннісної основи вибору професії батьками та їхніми дітьми.

Для цього ми використали “Опитувальник вияву мотивів професійного вибору”, який дає змогу визначити вид нав’язаного вибору професії [1, с. 74–95]. Цей опитувальник діагностує 14 мотиваторів: батьківський сценарій, батьківський спадок, династичний вибір, консультаційний, компенсаційний, стадний, соціально-інфраструктурний, ситуаційно-прагматичний, предметний, інфантильний, вільний вибір, антипрофесія, телевізійний і книжковий фактори.

Як конструктивний та адекватний мотив вибору професії дослідники визначають лише вільний вибір.

Методика О. Б. Фанталової для встановлення рівня співвідношення “цінності” та “доступності” в різних життєвих сферах дає можливість визначити неузгодженість, дезінтеграцію у мотиваційно-

особистісній сфері, ступінь незадоволеності наявною життєвою ситуацією, а також рівень самореалізації, інтегрованості та гармонії [2, с. 17–23]. Методика аналізує 12 основних загальнолюдських цінностей: активне, діяльнісне життя; здоров'я (фізичне і психічне); цікава робота; краса природи і мистецтва; любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною); матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних негараздів); наявність хороших і вірних друзів; упевненість у собі (незалежність від внутрішніх протиріч, сумнівів); пізнання (можливість розширення власної освіти, світогляду, загальної культури, інтелектуальний розвиток); свобода як незалежність у вчинках і діях; щасливе сімейне життя; творчість (можливість творчої діяльності).

Для аналізу професійної історії сім'ї нами було використано власний опитувальник.

У дослідженні взяли участь 52 сім'ї. Загалом вибірка охоплювала 104 респондентів: батьків віком від 45 до 60 років (45 жінок і 7 чоловіків) та дітей від 20 до 27 років (41 дівчина й 11 юнаків). Переважно жіноча вибірка уможливила уточнення психологічних особливостей вибору професії саме жінками. Батькам та дітям пропонувався один набір тестового матеріалу. Репрезентативність вибірки обґрунтовано статистичною вірогідністю результатів [3, с. 20–22].

Статистичні методи обробки даних включали методи факторного аналізу та статистичної перевірки значущості емпіричних даних (обробка даних методами багатовимірної статистики проводилася у статистичному пакеті SPSS 14). Факторний аналіз здійснювався за методом головних компонент з обертанням Varimax Normalized; оптимальна кількість факторів, що виокремилися, та їхня статистична значущість перевірялися за критерієм “кам'янистого осипу” Р. Кеттелла [3, с. 259].

Величина критерію адекватності Кайзера-Мей'єра-Олкіна складає 0,7; критерій сферичності Барлета – 1270,2 (критерій багатовимірного розподілу змінних), що засвідчує прийнятність застосування факторного аналізу до вибірки [3, с. 293-294].

Інтерпретація результатів факторного аналізу проводилася на основі групування показників, які мали найбільші внески в сумарну дисперсію, та віднайдення спільної гіпотези, що пояснює статистич-

ну близькість або розбіжність показників, об'єднаних у факторі. Сумарна дисперсія за результатами факторного аналізу становила 67%.

Факторизацію показників ми здійснили з використанням моделі головних компонент, за допомогою якої обчислюються власні вектори (фактори), а власні значення характеризують дисперсію за факторами.

Було побудовано восьмифакторну структуру, в якій вісім головних компонент є статистично стійкими. Максимальні коефіцієнти факторних навантажень зберігають свою факторну структуру, хоча не зовсім однакові за значеннями. Запропонована структура диференціює суттєві аспекти мотиваційно-ціннісної основи вибору професії.

Перший фактор – *доступність естетичного способу буття* – *доступність щасливого сімейного життя* (внесок у сумарну дисперсію 13,6 %). Він містить такі показники: доступність краси природи та мистецтва (.86), доступність активного діяльнісного життя (.78), доступність пізнання (.54), доступність творчості (.41), стадний вибір професії (.40), доступність кохання (-.47), антипрофесія (-.51), доступність щасливого сімейного життя (-.83).

Цей гетерогенний фактор відображає дві моделі досягання щастя. За першою моделлю – *доступність естетичного способу буття* – особа прагне краси (та цінує доступність до неї), активного стилю життя, пізнання та творчості. За естетичною привабливістю такої стратегії, на нашу думку, криються гедоністичні орієнтації, соціально розреklamований спосіб життя, який інтенсивно експлуатується засобами масової інформації. Такі переваги поєднуються зі стадним вибором професії, конформним підпорядкуванням людиною власних інтересів та потреб значущій референтній групі. При цьому людина є непоінформованою щодо обраної професії та не має сформованої мотивації її вибору. Групу людей, які обирають таку стратегію досягання щастя, представляє переважно молодь.

Друга модель репрезентована ціннісним вибором щасливого сімейного життя, духовної та фізичної близькості з коханою людиною. Проте особи з такими сімейними орієнтаціями нездатні до самореалізації у соціально корисній діяльності та тяжіють до антисоціального вибору професії. Для них характерне прагнення до негайного задоволення власних потреб, їх приваблює паразитичний

спосіб життя. Ця модель також має гедоністичний відтінок досягання щастя.

Другий фактор – *цінність активного цікавого життя – цінність реалізованості інтимно-особистісної сфери* (внесок у сумарну дисперсію 11,5 %). Він охоплює такі показники: цінність активного діяльнісного життя (.80), цінність цікавої роботи (.78), цінність матеріально забезпеченого життя (.46), цінність кохання (-.55), цінність щасливого сімейного життя (-.57).

Позитивний полюс об'єднав цінності активного діяльнісного життя, цікавої роботи та матеріально забезпеченого життя. Це орієнтації переважно честолюбних, прагматичних, цілеспрямованих, амбіційних людей. Цей профіль нагадує яппі. Б. Еренрайх зауважував, що для яппі характерний “передчасний прагматизм”, явище відмови від ідеалізму, інтелектуального розвитку заради фінансового благополуччя. Зазвичай типового яппі описують як жорсткого, грубого підприємця, який має консервативні погляди та не “забиває собі голову” зайвими знаннями; він майже не бачить свою родину або не має її зовсім.

Тому логічним видається семантичне навантаження від'ємного полюса, який об'єднав цінності щасливого сімейного життя та духовної і фізичної близькості з коханою людиною.

На жаль, сфери активної професійної самореалізації та самоздійснення в інтимно-особистісному житті протистоять одна одній.

Цей двополюсний фактор видається схожим на попередній. Їхня різниця полягає в тому, що перший фактор уособлює доступність обраних сфер, а другий – їхню цінність. Це може вказувати на неузгодженість, дезінтеграцію у мотиваційній сфері, незадоволення, блокування основних потреб, дискомфорт та дизгармонію. Доступність та цінність зазначених сфер не збігаються.

Третій фактор – *книжково-предметний мотив вибору професії* (внесок у сумарну дисперсію 9,9 %) має такі показники: книжковий фактор (.74), предметний вибір (.64), консультаційний вибір (.54), династичний вибір (.52), компенсаційний вибір (.40).

Цей гомогенний фактор увібрав мотиваційні детермінанти вибору професії. На вибір професії впливає низка чинників: спадковість, індивідуальні особливості, специфічні умови виховання і розвитку особистості, зовнішнє оточення, актуальна ситуація. “Коктейль” детермінант вибору професії відповідно до третього фактора

відображає саме ситуацію псевдовибору. Дитячі, почасти інфантильні, нецілісні уявлення про професію підсилені цікавістю особистості до певного навчального предмета та “присмачені” нав’язаною рекомендацією авторитетного консультанта. Крім того, оптант був примушений врахувати батьківські настанови і продовжити професійні традиції сім’ї. Таким чином особа зменшила напругу сімейного тиску та власних переживань стосовно “правильності” обраної професії. Людина задовольнила референтне оточення, вимоги сім’ї, свої квазіпотреби і навіть компенсувала якості, яких бракує, та зовсім проігнорувала власну самість.

Зазначимо, що за інтерпретацією шкал опитувальника вияву мотивів професійного вибору усі види мотивації, окрім “вільного вибору”, можна віднести до нав’язаних.

Четвертий фактор – *вільний вибір професії* (внесок у сумарну дисперсію 8,3 %) містить показники: вільний вибір професії (.69), цінність упевненості в собі (.62), доступність здоров’я (.55), цінність любові (.53).

Вільний вибір професійної сфери поєднується з цінністю упевненості в собі. Для того щоб самореалізовуватись, враховуючи власні потреби, зважаючи на запити соціуму, потрібно “чути” себе і мати повагу до себе та до власного вибору. Сукупність таких індикаторів, на нашу думку, виказує психологічно здорову людину. Адже зазвичай людина, яка “чує” свою душу, добре розуміє власне тіло та має низький рівень схильності до будь-яких хвороб. Саме така особа цінує здоров’я, усвідомлено або неусвідомлено сприймає його як важливий ресурс.

Ціннісну сферу такого оптанта характеризує також цінність любові. Можливо, усвідомлення сили, яка “рухає сонце і світила”, є індикатором усвідомлення власних потреб, на протипагу квазіпотребам, як їх розумів К. Левін. За його спостереженням, квазіпотреби не мають реального потенціалу для перетворення. Індикатори зазначеного фактора утримують конструктивний потенціал перетворення та є справжніми потягами, виборами вільної людини.

П’ятий фактор – *цінність і доступність творчої роботи* (внесок у сумарну дисперсію 7,2 %) має показники: цінність творчості (.72), доступність цікавої роботи (.41), цінність свободи як незалежності в діях та вчинках (.40), цінність здоров’я (-.76).

Цей фактор відбиває умови реалізації творчого потенціалу у професійній діяльності людини. Такими важливими факторами є поцінування творчого самоздійснення людини, можливість працювати на цікавій роботі та визнання свободи власного вибору у процесі самореалізації.

Важливим системним чинником творчої реалізації є свобода. Принцип свободи творчості доволі складно і неоднозначно поєднується із суспільною мораллю, релігією і державною політикою, зокрема з принципом терпимості. М. Бердяєв наголошував на тому, що творчість невід’ємна від свободи. Лише вільний творить. З необхідності відбувається лише еволюція; творчість народжується зі свободи.

Тому наявність та врахування в творчому процесі саме свободи є, на нашу думку, показником його істинності, правдивості, щирості.

Від’ємний полюс фактора має лише один індикатор цінності здоров’я, тому фактор не може бути визначений як двополосний. Проте можна виокремити певну тенденцію, згідно з якою респонденти, що усвідомлено та цілеспрямовано надають перевагу творчості, відмовляються від цінності здоров’я.

Шостий фактор – *доступність свободи – доступність матеріально забезпеченого життя* (внесок у сумарну дисперсію 6,1 %) має показники: доступність свободи як незалежності в діях та вчинках (.70), цінність краси природи та мистецтва (.52), ситуаційно-прагматичний вибір професії (.45), батьківські сценарії вибору професії (.43), доступність упевненості в собі (.40), доступність хороших та вірних друзів (-.40), доступність матеріально забезпеченого життя (-.52).

Розуміння та переживання свободи сучасними українцями має певний естетичний відтінок та поєднується з поцінуванням краси природи і мистецтва. У виборі поля професійної діяльності такі респонденти орієнтуються на рейтинг професії. Як правило, ще в шкільному віці прагматичні опитанти свідомо зорієнтовуються на вибір престижної вигідної професії, яка рекламується ЗМІ.

Автори методики “Опитувальник вияву мотивів професійного вибору” зазначають, що вибір професії не за потягом, а з корисного розрахунку можна порівняти з одруженням за розрахунком, яке рано

чи пізно закінчується розлученням, вбивством або самогубством одного із членів подружжя.

Прагматичний вибір професії оптантом підтримується, а найчастіше приймається під тиском батьків. Згідно з розумінням відомого психолога Е. Берна, дитина програмується на виконання батьківського сценарію, основу якого складає життєвий досвід батьків, поєднаний з їхніми можливостями або траєкторією нереалізованого ними професійного шляху. Тобто батьки намагаються задовольнити нереалізовані професійні амбіції через дитину.

Можливо, саме тягар батьківських настанов спонукає прагнення таких респондентів бути впевненими в собі і вільними від внутрішніх протиріч та сумнівів.

Ми вбачаємо глибинний конфлікт у мотиваційному ядрі такого вибору. Людина відчуває дихання свободи, вважає, що робить незалежний вибір. Проте такий вибір поєднується з батьківськими сценаріями та ситуаційно-прагматичним мотивом вибору.

Звичайно, батьківські сценарії можуть містити конструктивну детермінанту. Можливо, на певному відтинку часу людина дійде до переоцінки певних цінностей та зміни траєкторії особистісного і професійного розвитку.

Від'ємний полюс цього фактора інтерпретовано як доступність матеріально забезпеченого життя. Вибору свободи “протистоїть” доступність матеріально забезпеченого життя: або вільний, або багатий. Безумовно, така дихотомія спровокована мікро- та макросоціальним контекстом, у якому формуються професійні переваги. Мікроконтекст продукується сімейним оточенням та батьківськими настановами. Макроконтекст зумовлений соціальними впливами.

Комфорт матеріально забезпеченого життя поєднується з доступністю хороших та вірних друзів. Багатство, достаток, як правило, є ознакою високого соціального статусу, наприклад порівняно з бідними.

Напевно, поєднання таких ознак є свідченням прагнення відповідати соціальним стандартам та бути прийнятим іншими людьми, адже “багатого за стіл саджають, а бідного і так випроводжають”.

Сьомий фактор – *уникання професійного вибору* (внесок у сумарну дисперсію 5,4 %) містить показники: соціально-інфраструк-

турний вибір професії (,75), інфантильний вибір професії (,72), стадний професійний вибір (,40).

Цей фактор має імовірнісний набір ознак, які виказують відсутність відповідального самостійного вибору професійного шляху зрілою особистістю. Соціально-інфраструктурний вибір передбачає впливи “виробничої необхідності” та специфіку соціально-економічного розвитку регіону.

Розвиток соціальної інфраструктури залежить від ефективності виробництва та географічних факторів, визначає діапазон професійних виборів людей залежно від виробничих потреб та різноманіття наявних вакансій.

Регіональна кадрова політика традиційно спрямована на залучення і навчання робочої сили, насамперед тієї, яка профілюється за масовими спеціальностями: токар, фрезерувальник тощо. Держава також зацікавлена в тому, щоб заповнювати певні робочі місця в неprestижних, низькооплачуваних і трудомістких галузях виробництва та в сільському господарстві. Як наслідок, права і свободи конкретної особи майже легітимно пригнічуються. Це здійснюється у повній відповідності до того, що держава навіть із демократичною структурою управління не втрачає своєї функції як апарат насилля. Інфантильна особа, яка не має уявлення про майбутню професію, не має бажання та готовності, виявляється чутливою до такого соціально-інфраструктурного тиску.

Угорський психоаналітик Л. Зонді стверджував, що вибір професії – це вибір долі. Проте не кожна людина здатна здійснити вибір, який потребує від неї достатньої особистісної зрілості, життєвого досвіду та вчинкової самостійності. До причин, які можуть зумовити професійну незрілість особи, слід віднести такі: особистісна незрілість, батьківський пресинг, фальстарт у професію, низька самооцінка, страх і лінощі, недостатня поінформованість про світ професій. Такий “психологічний” портрет може призводити до стадного, конформного вибору професійного поля під впливом значущої референтної групи, модних соціальних штампів, які продукують ЗМІ.

Унікаючи професійного вибору, людина насправді відвертається від власного життя, розвитку, ігнорує власну самість, обростає ілюзіями, психологічними захистами та псевдо існує.

Напевно, така людина відчуває себе не прийнятною. А подолання самотності відбувається шляхом пошуку комфорту у зближенні з іншими, навіть через придушення або ігнорування самотності.

Восьмий фактор – *батьківські настанови щодо вибору професії* – цінність дружнього оточення (внесок у сумарну дисперсію 5,1 %) має показники: батьківський заповіт (,74), цінність пізнання (,43), телевізійний фактор вибору професії (-,39), цінність наявності хороших і вірних друзів (-,56).

Восьмий фактор презентує модель професійної самореалізації людини з урахуванням професійних традицій предків. Ця модель могла б бути умовою цілісного професійного та особистісного самоздійснення.

Батьківський заповіт реалізується через сильну психологічну травму, отриману в дитячому або підлітковому віці, пов'язану зі смертю близької людини й зумовлену почуттями обов'язку та провини перед нею.

Цей варіант вибору можна вважати різновидом батьківського сценарію (батьківського програмування). Як правило, оптант обирає професії, у яких рятують (лікар) або захищають (поліцейський, пожежник) і які пов'язані з травматичною ситуацією дитинства та не пов'язані з глибинною ситуацією реального вибору особистості, її інтересами, здатностями та талантами.

Такі усвідомлювані, але слабко відрефлексовані вибори поєднуються з цінністю пізнання. Респонденти зорієнтовані на отримання та оволодіння новими знаннями і навичками.

Від'ємний полюс цього фактора відбиває орієнтації молоді людини на запити її близького оточення та соціальних стереотипів, які тиражуються мас-медіа, зокрема телебаченням. Значущість соціального впливу, стандарти та еталони заглушають тихий голос самотності цієї молоді людини, а отже, спотворюють її особистий вектор розвитку, перетворюючи його на магістраль соціально схвалюваних досягнень.

Напевно, людина, яка робить такий вибір, намагається подолати самотність шляхом пошуку комфорту у зближенні з іншими. Ймовірно, бути самотнім та не прийнятним у соціумі, для такої людини є загрозовою і неприйнятною. Для того щоб природно чути власну самотність та слідувати за її покликом, необхідно мати досвід, який

завичай людина отримує в батьківській родині. Мабуть, не маючи такого досвіду, людина природно прагне, щоб її любили, і обирає такі шляхи, які вона може самостійно розгледіти.

3.2. Результати емпіричного дослідження мотиваційно-ціннісних особливостей професійної самореалізації молоді

Наступним нашим завданням була перевірка динаміки функціонального навантаження факторів залежно від віку, форми освіти, рівня доходу на одного члена сім'ї, ознак належності до вибірки дітей або батьків та ознак праці батька і матері за фахом.

Для цього ми скористалися критерієм χ^2 Пірсона. Результати аналізу засвідчили, що фактори тісно корелюють із зазначеними характеристиками. Так, велика значущість критерію ($p \leq 0,01$) визначається полями таблиць спряженості.

Перший фактор “доступність естетичного способу буття – доступність щасливого сімейного життя” утворив статистично стійкі кореляційні зв'язки з такими ознаками, як належність до вибірки дітей або батьків, форма освіти та ознакою праці матері за фахом.

Аналізуючи переваги вибірки батьків та дітей, слід зазначити, що батьки вибирають модель “доступність щасливого сімейного життя” (61,8 %), натомість вибірка їхніх дітей більше тяжіє до моделі “доступність естетичного способу буття” (38,2 %; $p \leq 0,001$).

Такий функціональний розподіл можна пояснити віковими особливостями респондентів: молодь прагне до активного самовияву, самоствердження, пропагованого стилю життя, гедонізму та задоволення тощо. Батьки, які вже переважно використали частину власних ресурсів на запити молодості, прагнуть утвердитися та знайти опору у більш вузькій соціальній групі.

Таблиця спряженості між першим фактором та освітою респондента на високому рівні статистичної значущості доводить, що респонденти, які мають неповну вищу або середню спеціальну освіту, як найбільш цінне вибирають доступність естетичного способу буття (58%; $p \leq 0,001$).

На нашу думку, ця група сформована переважно з молоді, яка прагне яскравих вражень, гедоністичного самоздійснення, соціально схвалюваного та пропагованого ЗМІ способу життя. За таким вибором відчувається несталість визначеності, прагнення до самовияву, самопрезентації, очікування некритичного сприйняття та безумовного схвалення. Це нагадує перший показовий виліт пташеняти з гніздечка.

Ці респонденти прагнуть задоволення. Видається, що процес отримання і переживання задоволення вони сприймають як показник правильного руху. А чим ще керується соціально незріла інфантильна особа? Переважно зовнішніми стандартами, соціальним схваленням, відчуттям задоволення від відповідності таким конформним запитам тощо.

Респонденти з повною вищою освітою надають особливого ціннісного значення доступності щасливого сімейного життя (32 %; $p \leq 0,001$). Ця група складається переважно з батьків, які у нашому дослідженні представлені здебільшого матерями. Ці жінки прагнуть щасливого сімейного життя, духовної та фізичної близькості з коханою людиною. Бажають того, чого в них, вочевидь, немає.

Їх не цікавить процес самореалізації у соціально корисній сфері, їх приваблює кримінальний спосіб участі у справах суспільства, можливість негайного задоволення власних потреб і, переважно, паразитичний спосіб життя.

Нам видається, що це доволі поширений портрет одинокої жінки, яка настраждалася від своєї самотності, озлобилася. Вона поволі втрачає відчуття власної самості та здатність до встановлення справжнього контакту з іншою людиною, з чоловіком. Чоловік для неї омріяний “коштовний” об’єкт, у відносинах з яким жінка буде лише приймаючою стороною, паразитом.

На високому рівні статистичної значущості виявилася кореляція між фактором “доступність естетичного способу буття – доступність щасливого сімейного життя” та ознакою “чи працює мати за фахом” ($p \leq 0,001$). Обстежувані, матері яких працюють за фахом, тяжіють до моделі “доступність естетичного способу буття” (57,1 %; $p \leq 0,01$).

Згідно з нашими припущеннями, якщо батьки та їхні діти працюють за отриманим фахом, це переважно свідчить про усвідомлені процеси самовизначення, передання конструктивних сценаріїв само-

здійснення, здатність чути та йти за власною самістю, гармонійне поєднання професійного зростання з особистісним.

Праця за отриманим фахом, як правило, є ознакою функціонування зрілої та здорової особистості, що не переносить глибинний особистісний або міжособистісний сімейний конфлікт у професійну сферу.

Особистісно та соціально зрілі батьки створюють здоровий, конструктивний ґрунт для розвитку дитини. А сімейний соціальний капітал у вигляді усвідомленого самовизначення, самореалізації за покликанням, відчуття власної самості надають молодій людині почуття свободи та впевненості у самоздійсненні. Така особа не хвилюється за власну самореалізацію, вона її здійснює. Це доволі активна молодь, що прагне дієвості, пізнання світу і вміє отримувати задоволення від цього процесу.

Напевно, дівчата, матері яких професійно реалізовані, впевнені та мають переваги у вигляді позитивного прикладу, певної захищеності. Такі діти мають час на дорослішання, самоусвідомлення, розвиток на противагу тим дітям, які усвідомлюють або переживають якісь сімейні або/і соціальні негаразди та роблять вибір – або дорослішати і справлятися з проблемою, або, наприклад, інфантилізуватися й уникнути її розв'язання.

У педагогіці давно помічено: що вищий рівень розвитку суспільства, то більше часу отримує дитина на становлення та розвиток. Ймовірно, цю закономірність можна застосувати і до окремої родини. Чим гармонійніші, зріліші батьки – тим більше опцій для розвитку має дитина.

Натомість респонденти, матері яких не працюють за фахом, вибирають модель доступності щасливого сімейного життя (42,9 %; $p \leq 0,001$). Напевно, у таких сімейних структурах особистісне жіноче щастя переважає усе інше. Навіть структурування професійних виборів підпорядковується матриці жіночого щастя.

Другий фактор “цінність активного цікавого життя – цінність реалізованості інтимно-особистісної сфери” не утворив кореляційних зв'язків на високому рівні статистичної значущості. Оскільки вибірка невеличка – 52 родини, значення критерію χ^2 Пірсона нижче 0,01 ми розглядали лише як певні тенденції та не враховували у загальному аналізі.

Третій фактор “книжково-предметний мотив вибору професії” утворив кореляційні зв’язки з ознакою праці батька за фахом. Найвищий рівень інтенсифікації фактора виявили респонденти, батько яких не працює за фахом (78,6 %; $p \leq 0,001$).

Книжково-предметний мотив вибору професії відображає псевдовибір, реалізований під впливом вражень від книжок, цікавості до певного шкільного предмета та батьківських настанов. Ілюзійний вибір такої людини не відповідає її здібностям та справжнім потягам. Інфантильні переваги корелюють з професійною реалізацією батька не за фахом. Який образ професійного життя батька повинна мати дитина перед очима, щоб здійснити такий вибір? Напевно, цей образ не задовольняв дитину, тому з’явилася потреба втечі в ілюзію, потреба у зовнішньому натхненні, а не в пошуку і розумінні власних запитів. Проте така дитина безумовно любить свого батька, враховує його професійно-династичні впливи. Ціною власної самореалізації людина вшановує батьків та ховає власну самотність.

На високому рівні статистичної значущості четвертий фактор “вільний вибір професії” утворив кореляції з ознаками “належність до вибірки дітей або батьків” та “форма освіти”.

Високий рівень інтенсифікації фактора виявила вибірка батьків (57,9 %; $p \leq 0,01$). Порівняно зі своїми дітьми вони мають відчуття більш вільного вибору професії, почувуються впевненіше. Їхні діти демонструють більш узалежену позицію щодо вільного вибору професії, відчують менше свободи і впевненості (42,1 %; $p \leq 0,01$).

На нашу думку, тут поєдналися і зовнішні об’єктивні фактори, і внутрішні суб’єктивні. До об’єктивних факторів відчуття вільного вибору та свободи батьків слід віднести професійну визначеність та певну сталість (людина вже отримала професію і працює), фінансову самостійність, переважну відрефлексованість професійних виборів.

Нижчий рівень переживання вільного вибору професії дітьми може свідчити, що ця сфера є менш значущою порівняно з іншими, наприклад, сферою міжособистісних відносин з коханою людиною або соціальним самоствердженням тощо.

Узалежена позиція дорослої людини, яка навчається, в економічному (і, напевно, психологічному) сенсі зумовлюється впливом батьків і може позначитися на самооцінці свободи вибору.

Можливо, студент пройшов пік переживання професійного самовизначення, адже навчання в університеті передбачає професійну визначеність. І наступний пік траєкторії професійного розвитку (наприклад, закінчення ВНЗ або працевлаштування) може спровокувати відповідні переживання.

Кореляція між фактором “вільний вибір професії” та ознакою “тип освіти” узгоджується з попередніми висновками. Для респондентів із повною вищою освітою більш характерний вияв усвідомленого незалежного вибору професії (64 %; $p \leq 0,01$). Цю категорію уособлюють батьки, економічно незалежні, більш упевнені порівняно з їхніми дітьми, яких характеризує почасти відрефлексований професійний вибір.

Респонденти з незакінченою вищою освітою мають нижчий, порівняно з іншими, рівень самооцінки вільного вибору професії (36 %; $p \leq 0,01$). На наш погляд, такий розподіл може засвідчувати не лише загальне суб’єктивне самооцінювання, певну узалежену від батьків позицію, а й прагматичні або соціально-інфраструктурні впливи тощо. Соціокультурний контекст, у якому функціонує молода особа, впливає на неї та зобов’язує її бути прийнятною, соціалізованою тощо. Щоб гармонійно узгодити соціальні запити та власні потяги, а іноді й від чогось відмовитись, потрібно мати доволі високий рівень особистісної зрілості.

Відповідність соціальному контенту та відмова від власних потягів зумовлює дискомфорт, ефект відчуття не вільного вибору професії.

П’ятий фактор “цінність і доступність творчої роботи” утворив кореляцію на високому рівні статистичної значущості з такими ознаками, як тип освіти, належність до вибірки дітей або їхніх батьків та ознакою праці матері за фахом.

Високий рівень інтенсифікації цього фактора притаманний групі з неповною або незакінченою вищою освітою (76,3 %; $p \leq 0,001$). Зазначена група складається переважно з молоді. Можна припустити, що молоді люди прагнуть до активного творчого самоствердження. Молодь лише починає крокувати власною професійною траєкторією. Напевно, головні звершення молоді попереду. Нам видається, що прагнення до творчої роботи може бути ознакою близькості до власної самості. Відомо, що для того, аби досягати вершин у будь-якій діяльності, потрібно присвячувати цій діяльності доволі

багато часу. А як можна тривалий час займатися тим, що насправді тебе не цікавить?

Крім того, у такому виборі молоді може критися певний юнацький максималізм: полюбити – то королеву, програти – то мільйон; а якщо займатись якоюсь професійною справою – то обов'язково цікавою, творчою, соціально схвалюваною тощо.

На протигагу власним дітям, рівень вияву п'ятого фактора в групі з повною вищою освітою, тобто в групі батьків, становить 23,7 %; $p \leq 0,001$. В ієрархії цінностей батьків цікава та творча робота не домінує. Можливо, респонденти цієї групи мають досвід саме такої роботи або виконують її тепер.

З огляду на попередній аналіз можна припустити, що в ієрархії цінностей батьків переважають чинники константності та прагматизму: стабільне місце роботи, постійний дохід, сімейний затишок тощо. Такий розподіл пояснюється віковими, психофізіологічними особливостями, різними життєвими завданнями та їхньою рефлексією.

Таблиця спряженості між п'ятим фактором та належністю до вибірки дітей або батьків підтверджує ці ідеї. Так, у групі батьків рівень навантаження фактора становить 61,8 %, а в групі їхніх дітей – 38,2 %, $p \leq 0,001$.

Творча та цікава робота як цінність домінує у вибірці дітей. Молодь прагне того, чого на цей момент вона не має; того, що обіцяє їй викид адреналіну та напруження; того, що асоціюється з насиченим справжнім життям.

Аналіз таблиці спряженості між п'ятим фактором та ознакою “чи працювала мати за спеціальністю” доводить, що праця матері за отриманим фахом значно підвищує прагнення дитини до творчої цікавої роботи (67,6 %; $p \leq 0,05$).

Як правило, батьки не можуть навчити дитину того, чого самі не вміють. Професійна самовизначеність та самореалізація батьків за фахом збільшують соціальний капітал, який отримає дитина. Від батьків залежить, який це буде капітал: позитивний чи негативний. Дитина розумітиме себе, власні потенції та потяги і буде реалізовуватись відповідно до них. Або ж дитина у спадок отримає нерозуміння власної самості (якщо батьки її не розуміли) та, відповідно, внутрішньоособистісний чи міжособистісний конфлікти. Залежно від травматизації та “спадку” конфлікт фіксуватиметься у межах невротичного та психотичного континуумів.

Цікаво у зв'язку з цим відзначити, що матері, які вельми заклопотані розвитком творчих здібностей своїх дітей та приділяють цьому багато сил і часу, не отримують помітних успіхів (ми маємо на увазі гіперопіку, високий рівень батьківського контролю тощо). Вочевидь, бажано проявляти не надмірно інтенсивну турботу і не “зв'язувати” дитину дуже жорсткими схемами. Пригадаємо список тверджень Д. Л. Холланда, за допомогою якого батьки можуть оцінити міру своєї участі в заняттях дитяти. Якщо батько або мати погоджуються більш ніж із 30 з 40 тверджень, це означає, що вони надто концентруються на дитині замість того, щоб надати їй більший простір для самостійного розвитку та функціонування.

Педагоги стверджують, що кращий спосіб виховати творчість у дітях – це самому бути творчою особистістю. Тому творча самореалізація матері за справжнім потягом та фахом може бути доволі ефективним щепленням проти деструктивного самоздійснення дитини.

Такий життєвий вибір та досвід родини можна характеризувати як соціальний капітал сім'ї. На думку Дж. Коулмана, соціальний капітал сім'ї – це відносини між батьками та дітьми. Проте цей капітал може бути нерелевантним, якщо батьки не відіграють важливих ролей у житті дитини. На ефективність “роботи” капіталу впливають значущі близькі відносини з батьками, очікування матері, фактор повної родини, кількість братів та сестер [4].

Погоджуючись із Дж. Коулманом у тому, що соціальний капітал сім'ї – це відносини між батьками та дітьми, ми пропонуємо таке його розуміння, за якого відрефлексований професійний досвід батьків інтегрується в конструктивну дієву позицію дитини щодо її професійного самоздійснення.

Це визначення узгоджується з ідеями економіко-соціологічного дослідження С. О. Сисоєва щодо трансформації людського та фінансового капіталу батьків у людський капітал їхніх дітей. Так, за висновками С. О. Сисоєва, у сім'ях з високим рівнем соціального капіталу батьки більшою мірою готові на значні витрати, пов'язані з отриманням вищої освіти їхніми дітьми. При цьому ті батьки, у чиїх сім'ях накопичено високий рівень соціального капіталу, можуть мати як високі, так і низькі прибутки, доволі різний рівень освіти [5, с. 59].

Шостий, диполусний, фактор “дупстунність свододи – дупстунність матеріально забезпеченого життя” утворив кореляційні зв’язки з такими ознаками, як середній рівень доходу на одного члена сім’ї, належність до вибірки дітей або їхніх батьків та ознакою праці батька за фахом.

Взаємозалежність між цим фактором та рівнем доходу доводить: що вищий рівень доходу – то більше людина цінує свододу; що нижчий рівень доходу – то більше особа зорієнтована на матеріально забезпечене життя ($p \leq 0,001$).

Безумовно, низький рівень доходу та економічна депривація звужують увагу людини до розв’язання нагальних першочергових проблем. І лише наявність стабільної матеріальної основи є запорукою подальшого розвитку, ефективного функціонування людини, усвідомлення та визнання такої цінності, як сводода. Такі висновки стосуються переважної більшості, хоча, на щастя, є винятки: наприклад, Г. Сковорода, Т. Шевченко тощо.

Що стосується вибірок дітей та батьків, то цінність свододи виявилася більш значущою для батьків (63,2 %; $p \leq 0,001$). Натомість їхні діти вибирають матеріальні еквіваленти свододи (36,8 %; $p \leq 0,001$).

Такий розподіл можна пояснити тим, що батьки вже мають певну матеріальну основу, тому вибирають цінність свододи. Молодь, яка вступає в доросле життя, ще спирається на батьківські ресурси, не має власних задовільних прибутків, а тому прагне того, чого не має.

Проте, нам видається, що вибір між свододою та матеріальними статками, крім звичайних законів функціонування людини в суспільстві, відображає рівень особистісної зрілості. У цьому контексті батьки постають як більш самостійні, аутентичні, зрілі люди.

На високому рівні статистичної значущості проявився кореляційний зв’язок між фактором “дупстунність свододи – дупстунність матеріально забезпеченого життя” та індикатором праці батька за фахом ($p \leq 0,001$). Якщо батько працює за фахом, молодь вибирає цінність дупстунності свододи (71,4 %; $p \leq 0,001$). У разі, якщо батько не працює за фахом, молодь виявляється більш чутливою до цінностей матеріально забезпеченого життя (41,8 %; $p \leq 0,001$).

На нашу думку, чинник свододи є глобальним індикатором упішності, аутентичності особи. По-справжньому вільна людина

здатна до переробки деструктивних батьківських сценаріїв (якщо вони, звісно, є), не відчуває обов'язку відповідати популярним соціальним мейнстримам тощо. Така особа здатна йти за власною самістю, творчо реалізовуватись і бути високофункціональною, передавати конструктивні сценарії самоздійснення власним дітям.

Батько, який не працює за фахом, може бути люблячим, турботливим, успішним. А ще він може бути носієм невірною вибору професії, зради власним потягам та самості, думок “а що було б, якби я займався іншою справою?” тощо.

Не звинувачуючи батьків у складних професійних траєкторіях, хочемо зазначити, що, крім родинних сценаріїв, батьківських посилів, соціальних мейнстримів, є вибір самої особи. Так, ми отримуємо різний досвід, проте лише від нас залежить, як ми його відрефлексуємо та які висновки зробимо.

До мене як психолога звернувся чоловік зі скаргою на незадоволеність власним життям та зайву вагу. Він працював 20 років банківським аудитором, отримавши освіту будівельника. У буремні 90-ті, коли потрібно було годувати сім'ю, він зателефонував за газетним оголошенням до банку, де була вакансія аудитора. Хто такий аудитор і чим він займається, мій клієнт навіть не уявляв. Голос на іншому кінці дрота спитав: “А хто ви за знаком зодіаку?”. “Близнюк”, – відповів чоловік. “Так, ви нам підходите,” – зробив висновок голос з іншого кінця дроту.

Так розпочалась успішна кар'єра та матеріально забезпечене життя людини, яка отримала освіту будівельника, працювала аудитором і все життя мріяла бути іхтіологом. У 42 роки чоловік полишив роботу і звернувся за порадою до людини, яка б могла його зрозуміти.

Одним з основних моментів переживання ним задоволеності було споживання м'яса та смачної їжі взагалі. Коли чоловік переїдав, його живіт ставав великим, тіло важким, сон глибоким та без сновидінь. Ось така невпевнена крихка задоволеність окремим шматком власного життя.

Внутрішній конфлікт, нереалізовані професійні потяги, невдоволеність собою, здатність “наступити собі на горло”, тому що це правильно та потрібно годувати родину, “зчитується”, відчувається дітьми. І як чинить у такому разі дитина?

Дитина, яка любить свого батька, любить понад усе, також готова заради нього “наступити собі на горло”, не може дозволити собі бути щасливою у тому, в чому батько нещасливий та нереалізований. Як правило, несвідомо дитина робить такий самий вибір, як і батько, раціоналізуючи його, презентуючи собі та світу прагматичні або будь-які інші мотиви.

Я дозволила собі зробити такий професійний вибір, від якого відмовилася моя мати. Я обрала науку. Увечері, напередодні захисту кандидатської, мати зателефонувала і сказала: “Якщо ти не захистишся, не засмучуйся”.

Часом трапляється, що дитина, ідентифікуючись з одним із батьків, робить деструктивний вибір професії. Іноді батьки відмовляються прийняти конструктивний вибір професії їхньою дитиною, засуджуючи його, знецінюючи або оцінюючи як неправильний тощо.

Аналізуючи професійну генограму моєї родини, неусвідомлювані посили моєї матері, я переживаю як гіркоту через її професійну нереалізованість, так і вдячність за чутливу реакцію. Ситуація професійної нереалізованості стала типовою в нашій родині і все ж загострилася. За останні три покоління я перша людина, яка займається улюбленою справою. Іноді я відчуваю себе криголамом, покликаним зруйнувати деструктивний сценарій.

Дитина, яка більш-менш рефлексує батьківські настанови та сімейні сценарії, може обрати антисценарій. Така ситуація створює умови для усвідомлення, зростання, особистого, а не сценарного вибору.

У нашій культурі бояться та уникають болю, майже відсутні практики його прийняття та усвідомлення. Проте здебільшого лише таким чином можна позбавитись ілюзій, почути власну самість та професійний поклик.

Сьомий фактор “уникання професійного вибору” утворив кореляційні зв’язки з ознаками праці матері за фахом і середнім рівнем доходу на одного члена родини. На рівні тенденції “уникання професійного вибору” посилюється, якщо мати працює за фахом (81,1 %), та послаблюється, якщо мати не працює за спеціальністю (18,9 %; $p \leq 0,1$).

На наш погляд, такий розподіл пояснюється процесами ідентифікації з матір’ю. Уникання професійного вибору означає відсутність відповідального самостійного професійного шляху через соці-

ально-інфраструктурний тиск та особистісну інфантильність. Таке розщеплення дитина спостерігає у матері, яка отримала певну освіту, ресурс, але не використала його за цільовим призначенням.

Можливо, дитина відтворила події з батьківської професійної траєкторії. А можливо, сутнісно проігнорувала власну непочуту самотність.

Лінійний кореляційний зв'язок відображає взаємопов'язаність уникання професійного вибору та рівня доходу: що вищий рівень інтенсифікації фактора – то вищий дохід ($p \leq 0,05$).

Об'єктивні економічні показники стимулюють такий вибір особистості. Оптант виявляється більш резистентним до запитів соціальної інфраструктури, географічних особливостей регіону, виробничих потреб, наявних вакансій, ніж до власних потягів та інтересів. Для інфантильної особи в такому випадку характерний конформний, стадний вибір професійного поля під дією батьківського пресингу та соціальних впливів.

На високому рівні статистичної значущості проявилися кореляційні зв'язки між восьмим фактором “батьківські настанови щодо вибору професії – цінність дружнього оточення” та ознаками праці батька за фахом і належністю до вибірки дітей або батьків.

Деякі терапевти зазначають посилення певних деструктивних сімейних сценаріїв з кожним поколінням. Якщо батько не знайшов адекватного конструктивного вирішення суперечливих родинних настанов, то вже його дитина отримує “гордів вузол”.

Можливо, саме тому респонденти, батько яких не працює за фахом, більшою мірою чутливі до батьківського заповіту (71,4 %; $p \leq 0,01$). Натомість досліджувані, батько яких працює за отриманою спеціальністю, відчувають менший тиск сімейних настанов та чутливі до соціальних впливів (28,6 %; $p \leq 0,01$).

Аналіз вияву цього фактора щодо вибірки батьків або їхніх дітей доводить: вплив сімейних настанов гостріше відчувають батьки (58,7 %; $p \leq 0,05$), тоді як вибірка дітей виявилася чутливішою до впливу дружнього оточення (41,6%; $p \leq 0,05$).

Почасти такий розподіл можна пояснити віковими особливостями: молодь прагне бути прийнятою однолітками, сфера спілкування залишається доволі значущою.

Водночас слід зазначити, що батьківські настанови щодо вибору професії реалізуються через психологічну травму, отриману в

дитячому або підлітковому віці, пов'язану зі смертю близької людини та почуттям провини перед нею. Напевно, у молоді роки такі сценарії переважно витісняються або проєктуються на сферу професійної самореалізації людини.

Можливо, з часом, коли людина набуває досвіду, здатності до рефлексії або саморегуляції, вона стає ближчою до розуміння власних виборів. А деякі проєктовані травматичні ситуації інтенсифікуються або набувають здатності бути прийнятими чи пережитими.

Отже, аналізуючи соціально-психологічні особливості мотиваційно-ціннісного вибору батьків та їхніх дітей, слід зауважити, що батьки надають більшого значення щасливому сімейному життю. Натомість їхні діти прагнуть до естетичного, гедоністичного самоствердження.

Порівняно зі своїми дітьми батьки мають відчуття більш вільного вибору професії, почуваються впевненіше. Їхніх дітей характеризує узалежнена позиція щодо вибору професії, вони відчують менше свободи, впевненості. Безумовно, слід зазначити, що це суб'єктивна самооцінка як дітей, так і їхніх батьків.

Виказуючи певний прагматизм, константність та тяжіння до сімейних цінностей, батьки надають меншого значення творчій роботі, тим часом як для молодих людей творче, активне самоствердження має особливе значення.

Молодь вступає у життя та спирається зазвичай на батьківські ресурси, зорієнтована на досягання матеріальних цінностей. Батьки, найімовірніше, вже мають певні матеріальні статки, демонструють особистісну зрілість та обирають свободу як цінність.

Батьківські настанови щодо вибору професії чітко виявляє вибірка батьків, тоді як вибірка їхніх дітей засвідчує більшу чутливість до впливу близького соціального оточення.

Аналіз кореляційних зв'язків між варіантами вибору професії оптантом та реалізацією батьків за фахом доводить, що фактор успішного професійного самоздійснення батьків переважно є позитивним активатором успішної самореалізації дитини.

Успішні у професійній сфері батьки створюють плідний ґрунт для гармонійного розвитку, відповідного вільного самовизначення та результативної самореалізації дитини.

* * *

За результатами дослідження мотиваційно-ціннісної основи вибору професії батьками та їхніми дітьми ми отримали таку факторну структуру: “доступність естетичного способу буття – доступність щасливого сімейного життя”; “цінність активного цікавого життя – цінність реалізованості інтимно-особистісної сфери”; “книжково-предметний мотив вибору професії”; “вільний вибір професії”; “цінність і доступність творчої роботи”; “доступність свободи – доступність матеріально забезпеченого життя”; “уникання професійного вибору”, “батьківські настанови щодо вибору професії – цінність дружнього оточення”.

Аналіз цієї структури здійснювався з урахуванням того, що процеси професійної самореалізації підпорядковані зовнішнім та внутрішнім впливам. Йдеться, зокрема, про запити соціуму у вигляді престижності професії, модного стилю життя, специфіку соціально-економічного розвитку регіону, а також про усвідомлювані і/або неусвідомлювані переваги власне особи, внутрішньоособистісні або міжособистісні невирішені проблеми чи конфлікти, які проектуються у професійну сферу, сімейні сценарії тощо.

Мотиваційно-ціннісну основу вибору професії ми розглядаємо як тло, на яке проектується внутрішньоособистісні проблеми та батьківські заповіді.

Незважаючи на те що сучасні процеси професійного самовизначення переважно підпорядковані феноменам соціальної та економічної адаптації, неврахування суб'єктом імпліцитних моделей самореалізації ускладнює самоздійснення людини. Не в змозі відмінити або зупинити процес професійного самовизначення, суб'єкт спирається на арсенал механізмів захисту, що доволі часто не дає можливості усвідомлено проживати життя і бути в ньому відповідальним суб'єктом. Здатність бути собою і йти за власним покликанням потребує значної мужності та зрілості людини.

На нашу думку, якщо батьки та їхні діти працюють за отриманим фахом, це свідчить про переважно усвідомлені процеси самовизначення, передачу конструктивних сценаріїв самоздійснення, здатність чути та йти за власною самістю, гармонійне поєднання професійного зростання з особистісним.

Розділ 4

Професійна самореалізація молоді “вдома” та на чужині (на прикладі Ізраїлю)

У розділі висвітлюються результати емпіричного дослідження психологічних особливостей професійного самоздійснення української молоді та мігрантів українського походження. Важливими, зокрема, є висновки про те, що молоді українці пов’язують власний розвиток із самоактуалізацією та професійною самореалізацією, мігранти українського походження структурують професійну самореалізацію відповідно до процесу адаптації.

4.1. Особливості перебігу процесу професійної самореалізації української молоді та мігрантів українського походження

Дослідження особливостей професійної самореалізації української та ізраїльської українського походження молоді відбувалося в два етапи. На першому – респондентами стала українська молодь, на другому – мігранти з України, які проживають на території Ізраїлю (емігрували в Ізраїль у дитинстві або підлітковому віці разом з батьками і перебувають в країні в середньому 7-8 років). Загалом вибірка охоплювала 206 респондентів віком від 19 до 27 років (91 юнак і 115 дівчат), із них 104 респонденти – етнічні українці, 102 – мігранти. До дослідження було залучено молодь, яка навчається або працює.

Репрезентативність вибірки обґрунтовано статистичною вірогідністю результатів та дотриманням кількісного співвідношення досліджуваних однорідних груп [1, с. 20–22].

Респондентам пропонувалися три методики – модифікований опитувальник діагностики самоактуалізації особистості САМОАЛ (автор А. В. Лазукін, адаптовано Н. Ф. Каліною) [2, с. 426–433], диференціально-діагностичний опитувальник (ДДО) Є. О. Клімова [3, с. 569–573], діагностику реалізації потреб у саморозвитку [2, с. 421] та власний опитувальник автора, спрямований на вияв професійної історії сім'ї.

Використовуючи факторний аналіз, отриманий за результатами дослідження вибірки *української молоді*, ми згрупували показники, які мають внутрішні взаємозв'язки, а також виявили ступінь цих зв'язків. Сумарна їх дисперсія становить 61 %. Виокремлено такі фактори самореалізації молоді.

Перший фактор – *орієнтація на себе* містить такі показники: аутосимпатія (.79), автономність (.78), спонтанність (.69), саморозуміння (.61), контактність (.57), гнучкість у спілкуванні (.48).

Цей, найвагоміший, фактор характеризує найважливіші цінності особистості, яка самореалізується – аутосимпатію, автономність, спонтанність тощо, а також особливості зрілої відповідальної особи, спрямованої на самоактуалізацію – любов до себе і довіру до світу. Такій людині притаманна позитивна “Я-концепція”, стійка адекватна самооцінка, цілісність, чутливість до своїх потреб та бажань. Розвиток, самоактуалізація є для таких людей способом життя, а не мрією або прагненням. Вони вільні від психологічного захисту, що відокремлює особистість від власної сутності, несхильні підмінити власні смаки та оцінки зовнішніми соціальними стандартами.

Молодий вік респондентів зумовив орієнтацію на комунікативну сферу, а отже, й здібності до успішного спілкування. Напевне, лише така відкрита впевнена позиція, готовність до прийняття іншого є запорукою успішного функціонування, самореалізації тощо.

Другий фактор – *психологічно-професійна модель “людина – художній образ”* має такі показники: висока потреба в пізнанні (.74), креативність (.66), високий рівень реалізації потреб у саморозвитку (.61), професійна орієнтація “людина – художній образ” (.54), орієнтація в часі (.48).

Цей фактор відображає психологічні особливості респондентів, які професійно зорієнтовані на творчу професію типу “людина – художній образ”. Представники цієї групи завжди відкриті до нових вражень. У них є здатність до буттєвого пізнання – безкорислива жа-

га до нового, інтерес до об'єктів, прямо не пов'язаний із задоволенням будь-яких потреб. Таке пізнання, на думку А. Маслоу, найбільш точне й ефективне, оскільки його процес не спотворюється бажаннями і потягами, людина не схильна судити, оцінювати або порівнювати. Вона сприймає, бачить і цінує те, що є. Для таких респондентів характерне творче ставлення до життя. Вони свідомо докладають багато сил та часу до власного саморозвитку.

Третій фактор – *психологічно-професійна модель “людина – природа”* включає показники: професійна орієнтація “людина – природа” (.54), погляд на природу людини (.51), професійна орієнтація “людина – людина” (.49), гнучкість у спілкуванні (.47), професійна орієнтація “людина – знак” (-.49).

Цей фактор демонструє вибір на користь професії, пов'язаної з природою або з обслуговуванням людей, зі спілкуванням. Причому, як правило, така молодь відмовляється від технічних спеціальностей. Представники цієї групи вірять у людей, у могутність людських можливостей. Вони зорієнтовані на щирі та гармонійні міжособистісні відносини, їм властива природна симпатія і довіра до людей, чесність, неупередженість, доброзичливість.

Молодь, яка демонструє такі орієнтації, виявляє достатньо високий рівень гнучкості у спілкуванні та здатність до адекватного самовираження в процесі комунікації. Для неї характерна автентична взаємодія з оточуючими, здатність до саморозкриття. Такі респонденти зорієнтовані на особистісне спілкування та не схильні вдаватися до фальші або маніпуляцій, не змішують саморозкриття особистості із самопред'явленням – стратегією і тактикою управління враженням.

Оскільки вибірка невелика за обсягом, коректно вести мову лише про тенденції щодо моделей професійного вибору. Зауважимо, що у вибірці дослідження ізраїльської молоді спостерігаються такі самі тенденції.

Четвертий фактор – *сімейно-професійна модель “людина – знак”* містить показники: хобі мами “людина – знак” (.70), моє хобі “людина – знак” (.55), професійна орієнтація “людина – знак” (.53), моя мама за фахом “людина – знак” (.48), хобі батька “людина – знак” (.41), професійна орієнтація “людина – людина” (-.52).

Цей фактор відбиває сімейний сценарій, родинні вподобання та настанови, спадковість професійного вибору. Узгодженість хобі

та професійної орієнтації “людина – знак” свідчить не лише про глибоку зацікавленість, самореалізацію у певній галузі, а й про здатність до відповідної діяльності. Можливо, така родинна спеціалізація є одним з важелів сімейної згуртованості та взаєморозуміння.

Респонденти, які роблять вибір на користь професії “людина – знак” усвідомлено відмовляються від вибору фаху “людина – людина”.

П’ятий фактор – *сімейно-професійна модель* “людина – людина” має такі показники: моя мама працює за фахом “людина – людина” (,48), гнучкість у спілкуванні (,45), я за фахом “людина – людина” (,43), мій батько працює за фахом “людина – людина” (,41), я планую працювати за таким фахом (-,52).

Позитивний полюс цього фактора утримує індикатори, які підтверджують сімейний сценарій реалізації за моделлю “людина – людина”. Респонденти цінують спілкування та здатні до максимального саморозкриття в його процесі. Вони виявляють аутентичність та високу гнучкість у комунікації.

Від’ємний полюс засвідчує відмову молоді людини від професійної самореалізації за потягами. На нашу думку, цей фактор відбиває сімейно-професійний конфлікт, учасниками якого є, з одного боку, батьки з чітко визначеними професійними орієнтаціями, настановами та заповідями, а з другого – доросла дитина, яка на угоду батькам обрала “правильну” професію, що не узгоджується з її власними потягами.

Результати факторного аналізу окреслили поле моделей професійної самореалізації. Поряд з чіткими професійними орієнтаціями спостерігаються індиферентні, не завжди усвідомлювані професійні потяги.

Професійна самореалізація української молоді тісно пов’язана з феноменом самоактуалізації. Так, перший фактор “орієнтація на себе” увібрав цінності особи, яка перебуває у процесі самоактуалізації та є достатньо зрілою, дорослою, цілісною, відповідальною тощо. Професійна самореалізація за фахом “людина – художній образ” зумовлюється високим рівнем потреб у саморозвитку.

Українська молодь, обираючи професію, крім інших факторів, свідомо і/або несвідомо враховує фаховий вибір батьків. Моделі самореалізації за напрямом “людина – знак”, “людина – людина” мають сімейну сценарну детермінанту. Іноді молоді люди обирають

професію, яка узгоджується з сімейною трудовою династією, а не з їхніми власними потягами.

Факторний аналіз результатів дослідження *мігрантів українського походження*, які проживають на території Ізраїлю, дав можливість виокремити п'ять факторів, сумарна дисперсія яких дорівнює 60,4 %.

Перший фактор – *орієнтація назовні – професійна орієнтація “людина – художній образ”* містить такі показники: орієнтація у часі (.84), потреба в пізнанні (.78), аутосимпатія (.68), професійна орієнтація “людина – знак” (.67), контактність (.55), моя мама працює за фахом (-.45), я за фахом “людина – художній образ” (-.55), хобі батька “людина – художній образ” (-.59), професійна орієнтація “людина – художній образ” (-.88).

Позитивний полюс цього фактора містить модель адаптації молоді людини, згідно з якою найголовнішою потребою є вміння швидко орієнтуватися у ситуації та жити сьогоденням. Такі молоді люди не зорієнтовані на колишній досвід, їхня головна стратегія – досягти всього “тут і тепер”. Для цієї молоді характерний високий рівень потреби у пізнанні. Вона відкрита, зацікавлена, спрямована на пізнання, розуміння, оволодіння тощо.

Важливою особливістю цієї категорії молоді є аутосимпатія, що, на нашу думку, відображає напругу в его-системі, яка стабілізує самоставлення, самооцінку в процесі адаптації. Притаманна такій молоді позитивна “Я-концепція” регулює власний психічний стан і сприяє процесу комунікації особи в соціальному середовищі.

Високий рівень комунікативності, здатність до встановлення міцних і доброзичливих стосунків з оточуючими, загальна схильність до взаємно корисних і приємних контактів також відбивають процеси адаптації молоді людини та її синергетичні настанови.

Хоча нашу вибірку склали респонденти, які емігрували в Ізраїль в дитинстві або підлітковому віці і перебувають в країні в середньому 7-8 років, можна констатувати, що їхньою нагальною потребою залишається адаптація до нової країни та соціально-культурного середовища.

Другий фактор – *сімейно-професійна модель “людина – знак”* включає показники: хобі мами “людина – знак” (.81), мій батько за фахом “людина – знак” (.80), автономність (.80), гнучкість у спілкуванні (.74), я за фахом “людина – знак” (.72), контактність (.60), моє

хобі “людина – знак” (,45), професійна орієнтація “людина – людина” (-,55).

Цей фактор відображає сімейний сценарій самореалізації за фахом “людина – знак”. Для молоді, яка обирає такий шлях, притаманний високий рівень автономності, що є головним критерієм психологічного здоров’я особистості, її цілісності і повноти.

Характерною особливістю цих молодих людей є те, що, свідомо відмовляючись від фаху “людина – людина”, вони, однак, зацікавлені в самореалізації у комунікативній сфері. Така молодь зорієнтована на автентичну взаємодію, особистісне спілкування, впевнена у своїй привабливості, в тому, що вона цікава співрозмовнику і спілкування з нею може приносити задоволення.

Третій фактор – *сімейно-професійна модель “людина – природа” та сімейно-професійна модель “людина – техніка”* містить такі індикатори: цінності (,84), креативність (,83), професійна орієнтація “людина – природа” (,78), моя мама працює за фахом (,61), спонтанність (,58), професійна орієнтація “людина – людина” (,51), мій батько працює за фахом (-,77), професійна орієнтація “людина – техніка” (-,77).

Цей фактор відображає дві моделі самореалізації за фахом – “людина – природа” або “людина – техніка”, які взаємовиключають одна одну. Можливо, перша модель представляє реалізацію за материнським сценарієм, друга – за батьківським.

Респонденти, які зорієнтовані на фах “людина – природа”, поділяють цінності особистості, яка самоактуалізується: істина, добро, краса, цілісність, відсутність роздвоєності, життєвість, унікальність, досконалість, звершення, справедливість, порядок, простота, легкість, гра, самодостатність. Перевага цих цінностей засвідчує прагнення до гармонійного буття і здорових відносин з людьми, далеке від бажання маніпулювати ними в своїх інтересах.

Така молодь виявляє креативність як творче ставлення до життя. Їй властива спонтанність, молоді люди впевнені в собі і довіряють світові. Вони не відкидають можливість реалізації за фахом «людина – людина».

Четвертий фактор – *сімейно-професійна модель “людина – людина”* містить показники: я планую працювати за фахом (,84), хобі батька – професійна орієнтація “людина – людина” (,62), саморозу-

міння (.53), спонтанність (.47), гнучкість у спілкуванні (-.47), високий рівень реалізації потреб у саморозвитку (-.87).

Реалізація за фахом “людина – людина” також відбиває батьківський вплив. Такі орієнтації демонструє молодь, фаховий інтерес, спеціалізація та прагнення якої збігаються з потягами батька. Можливо, цей вибір реалізувався завдяки саморозумінню, адже молоді люди чутливі, сензитивні до своїх бажань і потреб, вільні від психологічного захисту, що відокремлює особистість від власної сутності. Спонтанність, яка виявляється через впевненість у собі та довіру до світу, також характеризує цих респондентів.

Цікаво, що молодь, яка робить такий фаховий вибір, не зорієнтована на саморозвиток та не схильна бути гнучкою в спілкуванні.

П'ятий фактор – *сімейно-професійна модель “людина – художній образ”* має показники: моя мама за фахом “людина – художній образ” (.78), моє хобі “людина – художній образ” (.70), саморозуміння (.52), професійна орієнтація “людина – художній образ” (.41), професійна орієнтація “людина – техніка” (-.49), погляд на природу людини (-.67).

Цей фактор утримує сімейний сценарій реалізації за фахом «людина – художній образ». Точніше, це професійна реалізація за материнськими настановами, хоча респонденти вказують на вибір фаху за власними потягами.

Такі молоді люди виявляють високий рівень саморозуміння, вони прислухаються до себе і, напевне, із задоволенням продовжують сімейну професійну династію. Респонденти відкидають можливість утвердитися у фаху “людина – техніка” та не виявляють цікавості до людської природи.

Отже, за результатами дослідження мігрантів українського походження в Ізраїлі здійснено факторний аналіз та виокремлено п'ять факторів, які диференціюють професійний вибір, соціальні впливи та потяги молоді. Мігранти, на відміну від своїх співвітчизників, зорієнтовані на комунікативну сферу та самореалізацію в ній. Більшість респондентів визнають значущість спілкування та його компетенцій. Якщо комунікація у власній діаспорі надає відчуття розуміння, то спілкування в етнічному ізраїльському середовищі – відчуття прийнятності, ідентичності. Такий інтенсивний комунікативний акцент може засвідчувати також моніторинг соціально-культурного середовища, спрямований на розуміння, пошук власного місця та адапта-

цію. Також активне спілкування, надзвичайний інтерес, крім вікових особливостей, може відображати розширення соціальних зв'язків як стратегію досягання акме та самореалізації.

Порівняно з українською молоддю професійний вибір мігрантів більше узгоджується з процесами адаптації, ніж з власними потягами або впливом сім'ї.

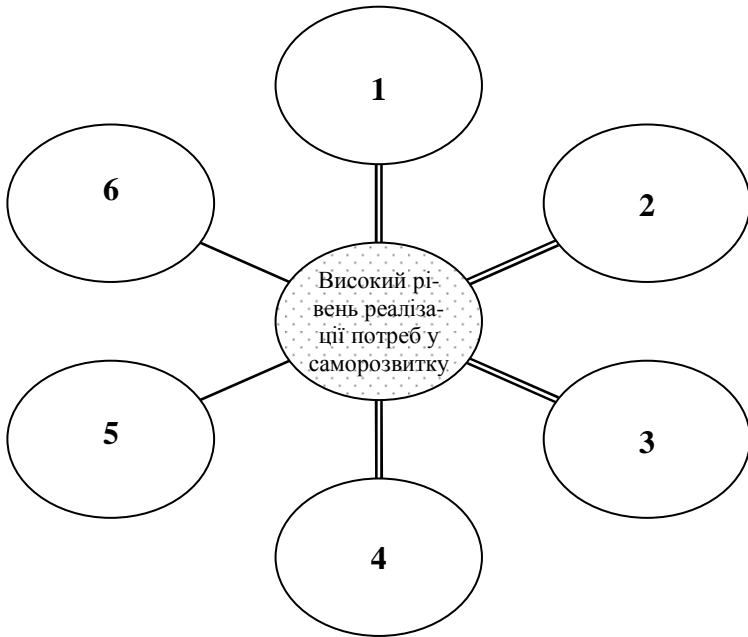
Водночас існують деякі спільні особливості. Так, респонденти, які надають перевагу фаховому вибору “людина – людина” або “людина – природа”, свідомо відкидають орієнтацію “людина – техніка”. Молодь обох груп відчуває батьківський вплив та свідомо чи несвідомо обирає професію залежно від сімейних історії, досвіду, сценарію, настанов тощо.

4.2. Соціально-психологічна ефективність професійної самореалізації української молоді та мігрантів українського походження

Для виявлення найбільш тісно пов'язаних між собою індикаторів та означення поля психологічного напруження, характерного для різних груп молоді, ми використали метод кореляційних плеяд. Для з'ясування факту статистичної вірогідності кореляційних зв'язків було застосовано критерій Пірсона.

Кореляційна плеяда наочно демонструє комплекс умов, які супроводжують потребу і власне самореалізацію української молоді, та окреслює кореляційні зв'язки на рівні 1 % значущості шести компонентів (рис. 4.1). Винятком є лише кореляційний зв'язок з ознаками “контактність” та “креативність” ($p \leq 0,05$).

Високий рівень реалізації потреб у саморозвитку молодого українця тісно пов'язаний з його аутосимпатією ($p \leq 0,01$). Особа, перейнята ідеєю власного зростання, емоційно позитивно ставиться та оцінює себе, має добре усвідомлену “Я-концепцію” як основу стійкої адекватної самооцінки.

Вершини позначають:

1 – орієнтація у часі; 2 – цінності; 3 – потреба у пізнанні; 4 – ауто-симпатія; 5 – креативність; 6 – контактність.

Одинарною та подвійною лініями позначено позитивний кореляційний зв'язок:

===== $\alpha < 0,01$;

_____ $\alpha < 0,05$.

Рис. 4.1. Кореляційна плеяда умов реалізації потреб у саморозвитку української молоді

Позитивна кореляція на рівні 1 % значущості між індикаторами “високий рівень реалізації потреб у саморозвитку” і “цінності” виказує вибір особистістю цінностей самоактуалізованого суб’єкта: істина, добро, краса, цілісність, відсутність роздвоєності, життєвість, унікальність, досконалість, звершення, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля, гра, самодостатність. Перевага цих

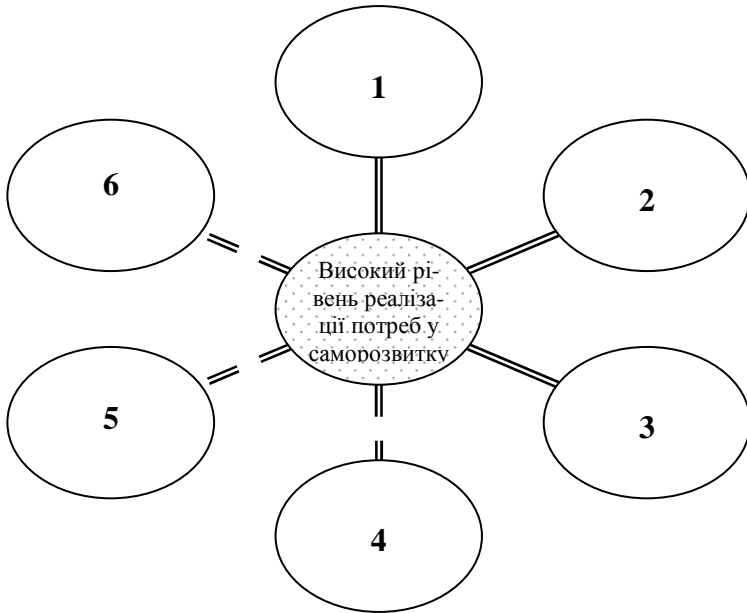
цінностей засвідчує прагнення до гармонійного буття і здорових відносин з людьми, далеке від бажання маніпулювати ними в своїх інтересах. Така молодь виявляє креативність як творче ставлення до життя. Їй властиві спонтанність, почуття гумору, стійке проживання стану невизначеності, здатність обстоювати власну думку, впевненість у собі і довіра світові ($p \leq 0,05$).

Готовність до реалізації, відкритість до нових вражень відображає позитивна кореляція на рівні 1 % значущості між індикаторами “високий рівень реалізації потреб у саморозвитку” та “потреба у пізнанні”. Представники цієї групи мають здатність до буттєвого пізнання – безкорисливу жагу до нового, інтерес до об’єктів, прямо не пов’язаний із задоволенням будь-яких потреб. Таке пізнання, на думку А. Маслоу, найбільш точне й ефективне, оскільки не спотворюється бажаннями і потягами, людина несхильна судити, оцінювати або порівнювати. Вона просто сприймає, бачить і цінує те, що є.

Індикатори “високий рівень реалізації потреб у саморозвитку” і “контактність” мають позитивний кореляційний зв’язок на рівні 5 % значущості. Високий ступінь контактності, здатність до встановлення міцних і доброзичливих стосунків з оточуючими, загальна схильність до взаємокорисних і приемних контактів відбивають процеси самоздійснення молодшої людини та її синергетичні настанови.

Отже, молодий українець, який відчуває потребу у самореалізації та власне самореалізується, сповідує цінності самоактуалізації, прагне до гармонійного буття та пізнання, має здатність насолоджуватися актуальними моментами, жити “тут і тепер”. Така людина має адекватний образ “Я” та відзначається високим рівнем самоприйняття, аутосимпатії. До її особистісних характеристик слід віднести контактність та креативність.

Мігранти українського походження, які проживають на території Ізраїлю, тісно пов’язують власні потреби у саморозвитку з професійною діяльністю (рис. 4.2). Так, індикатори “високий рівень реалізації потреб у саморозвитку” і “я планую працювати за фахом” мають позитивний кореляційний зв’язок на рівні 1 %. Прагматизація та раціоналізація фахового вибору узгоджуються із хобі ($p \leq 0,01$). Цей комплекс важливих умов саморозвитку доповнюють потреба та актуалізація гнучкості у спілкуванні ($p \leq 0,01$). Комунікативний потенціал аналізується як надзвичайно важливий компонент саморозвитку.

Вершини позначають:

1 – плани працювати за фахом; 2 – хобі; 3 – гнучкість у спілкуванні; 4 – орієнтація у часі; 5 – спонтанність; 6 – саморозуміння.

Подвійна лінія – позитивний кореляційний зв’язок, подвійна пунктирна лінія – негативний кореляційний зв’язок.

===== $\alpha < 0,01$;

===== $\alpha < 0,01$.

Рис. 4.2. Кореляційна плеяда умов реалізації потреб у саморозвитку мігрантів українського походження

Саморозвиток та його самооцінка звужуються мігрантами до можливості працювати за фахом, мати хобі, яке узгоджується з власними потягами, розвивати комунікативний потенціал як умову самореалізації. Відчуття несвободи, суворі вимоги іншого соціокультурного середовища, можливо, переживання неідентичності, ускладне-

ність життєвих завдань, які вирішують мігранти, звужують, обмежують та утруднюють процеси самоздійснення.

Індикатори “високий рівень реалізації потреб у саморозвитку” та “орієнтація у часі” мають від’ємний кореляційний зв’язок на рівні 1 % значущості. На противагу українським одноліткам, мігранти поіншому відчують та структурують власний досвід з огляду на його часові параметри. Топологічний вимір ієрархізації досвіду та актуальних завдань особистості знижує значущість проживання “тут і тепер”. На нашу думку, це є ознакою травматизації та, як наслідок, витіснення.

Від’ємна кореляція на рівні 1 % значущості між індикаторами “високий рівень реалізації потреб у саморозвитку” і “спонтанність” вказує на процес постійного самоконтролю. Насправді мігрант невпевнений у собі і не довіряє оточуючому світові. Професійна самореалізація як складне завдання постійно аналізується, рефлексується, і в цьому процесі немає місця для природності, свободи, легкості спонтанності.

Внутрішнє бажання саморозвитку, “зовнішня” активність мігранта в професійній самореалізації відхиляють потребу в саморозумінні ($p \leq 0,01$). На тернистому шляху до самоздійснення мігрант навчається відкидати чутливість, сензитивність до власних бажань, потреб, персони. Умовою виживання, конгруентності із соціокультурним полем соціуму стає узгодженість з вимогами нового суспільства, а не власної сутності. Мігрант ніби застряг на містку між світом, який він відкинув, та світом, який його не прийняв. Трагедією людини, яка “застрягла на містку”, є нашарування прагнення до професійної самореалізації на проблему дезадаптації, неприйнятості, неідентичності, які уповільнюють або унеможливають самоздійснення людини. Підміна однієї проблеми іншою, витіснення, ігнорування власної автентичності виснажують ресурси людини та демотивують, дискредитують не лише саморозвиток, а й взагалі процес функціонування. Деструктивний потенціал цієї ситуації підсилюється інтенсифікацією проблеми неідентичності, докладно описаної О. А. Донченко та характерної для українців.

Отже, потреба у саморозвитку та власне саморозвиток мігранта звужені й спрямовані на професійну самореалізацію суб’єкта. Вимоги іншого соціокультурного середовища, відчуття неінтегрованості, імпліцитне переживання неідентичності утруднюють процеси са-

моздійснення. Порівняно з українськими однолітками, мігранти по-іншому ієрархізують та структурують власний досвід. Здатність психологічно здорової особистості жити “тут і тепер” витісняється ними як травматичний досвід. Напевно, звуження саморозвитку до успішної професійної самореалізації відбиває компенсаторну активність суб’єкта. Раціональний, стратегічний вибір, а подекуди інтуїтивне передчуття, інтенсифікують успішну “зовнішню” діяльність та пошук зовнішнього схвалення соціуму як стратегії досягання та виживання. Проте, якщо за пошуком “кращого життя” криється проблема неідентичності, невміння і небажання адаптовуватись, реалізовуватись у власному суспільстві, така активність, найімовірніше, призведе до виснаження, розчарування та поглиблення існуючих проблем.

* * *

За результатами дослідження української молоді та мігрантів українського походження, які проживають в Ізраїлі, виокремлено фактори, що відбивають та диференціюють процеси вибору професій, впливи сімейних сценаріїв, середовища, особливості самореалізації тощо.

У свідомості української молоді професійна самореалізація тісно пов’язана із самоактуалізацією. Як провідну тенденцію можна виокремити орієнтацію на саморозвиток, самоздійснення. Вплив сімейних сценаріїв, батьківських настанов іноді зумовлює професійний вибір, який суперечить потягу молоді людини.

Натомість мігранти зорієнтовані передусім на адаптацію та самореалізацію у комунікативній сфері. Інше соціально-культурне середовище, навіть за умови пристосованості до нього, обтяжує молоді людину додатковими вимогами. Процеси професійної самореалізації мігранта підпорядковуються процесам адаптації.

Післямова

Професійну самореалізацію розуміють, аналізують та досліджують за допомогою таких феноменів, як розвиток, процес і результат, самоздійснення у професійній діяльності або реалізація сутнісних сил особистості тощо. Цей процес описують та досліджують за допомогою критеріїв задоволеності і продуктивності; виокремлюють етапи, рівні та стадії; зазначають вплив соціуму та внутрішніх факторів тощо.

На нашу думку, професійна самореалізація особистості як ідеальний феномен – це усвідомлений процес самоздійснення суб'єкта в обраній сфері, що має соціально значущий потенціал, розкриває потенції особистості та відбиває шляхи досягання акме.

Запропонована нами концепція професійної самореалізації особи передбачає, що в кожній людині природою закладено програму розвитку та самореалізації за ідеальною схемою, проте не всі реалізуються відповідно до неї.

Людям, які мають проблеми в сфері професійної самореалізації, притаманні певні розбіжності між векторами: усвідомлення – неусвідомлення, мотивація – амотивація, загальнолюдські цінності – індивідуалістські цінності, соціальна значущість – соціальні впливи.

Недостатній рівень активації позитивного полюса одного з векторів або деструктивні диспозиції між від'ємними (негативними) полюсами утворюють бар'єри професійної самореалізації, людина ніби “замикає схему” розвитку. Усі сили особи, її потенції та здатності витрачаються на функціонування і розв'язання конфлікту або подолання бар'єра. Деякі схеми або сценарії закріплюються у досвіді та передаються наступним поколінням як зразки розв'язання життєвих завдань. Таким чином утворюється та накопичується соціальний професійний капітал сім'ї як певним чином відрефлексований професійний

досвід батьків, що інтегрується в картину світу дітей, засвоюється та відтворюється.

Що нижчий рівень відрефлексованості професійного досвіду батьків, то вища ймовірність його повторення. Усвідомлення конструктивних і деструктивних сценаріїв професійного самоздійснення здатне запустити подальший процес розвитку людини.

Вектор “усвідомлення – неусвідомлення” має два полюси. Полюс високого рівня усвідомлення власної самості, достатній рівень рефлексії дає змогу конструктивно здійснювати процес саморегуляції у професійній діяльності та взаємодії зі світом, займати суб’єкту позицію щодо мети, гармонійно працювати егосистемі, яка виконує регулятивні функції.

Саме усвідомлення, відстежування реальності та власних переживань, станів, здатність свідомості до інтроспекції власної діяльності та навички до рефлексії можуть забезпечити свідому професійну діяльність, яка має прозору мету, зміст, потентність.

Відповідно, неусвідомлення внутрішніх психічних процесів, виборів, потягів, загальних та спеціальних здібностей, прагнень може блокувати сам процес вибору сфери професійної діяльності, зробити людину більш чутливою до соціальних впливів, ніж до власної самості. Уникання усвідомлення у професійній самореалізації, слабка рефлексія або її відсутність дають можливість вияву внутрішнього конфлікту, який психіка “намагається” розв’язати та проектує у життєдіяльність людини, зокрема і в професійну сферу.

Енергетизувати складний процес становлення професіонала, досягання мети здатна внутрішня мотивація. Високий рівень внутрішньої мотивації породжує високу та довготривалу продуктивність і ефективність, є живленням для пошуку, розвитку, творення тощо. Приказка “бажання гірше за неволю” є яскравим прикладом прагнення професійної діяльності особи з високим рівнем мотивації (К. Білокур, Н. Піросманішвілі).

Натомість низький рівень мотивації або амотивація до професійної діяльності майже знищує можливість людини досягти успіху у професійній самореалізації, по суті, “знеструм-

люючи” активність, спрямованість, пристрасть людини до діяльності.

Загальнолюдські цінності виконують функції стимулів, створюючи умови для реалізації активності особистості на нормативно-рольовому та особистісно-смысловому рівнях. Цінності визначають сенс життя, сфери та етику самоздійснення суб’єкта; підключають та інтегрують індивідуальну “матрицю” до соціальної.

Сила, потужність, перевага майстра, який “сповідує” загальнолюдські цінності, полягають у тому, що він справді здатний на пошук, творіння, вчинок. Його мета, сенс діяльності можуть виходити за межі тіла або гіпертрофованих елементарних потреб.

Низький рівень сформованості загальнолюдських цінностей, пригнічені вищі духовні потреби, гіпертрофовані елементарні потреби, приземлене існування звужують можливе поле професійної самореалізації людини.

Вектор “соціальна значущість – соціальні впливи” дає розуміння соціальної значущості та наслідків соціальних впливів.

Соціальна значущість професійної діяльності особи виявляється у тому, що, пізнаючи дійсність, людина бере участь у різних видах діяльності, займає суб’єктну позицію у відносинах зі світом. Натомість негативні наслідки соціальних впливів, мейнстримів виявляються у пасивному споживанні інформації, шануванні типових стереотипів у професійній діяльності, масштабуванні рутинних моделей.

Феноменологічність професійної самореалізації відображена в тому, що соціальну корисність виборів або вчинків людини як майстра своєї справи не завжди можна побачити відразу, але вона, по суті, завжди імпліцитно утримується.

Гармонійний розвиток за векторами усвідомлення, внутрішньої вмотивованості, переваги загальнолюдських цінностей та соціальної значущості забезпечують процес досягання акме у професійній самореалізації.

Уникання усвідомлення, зовнішня вмотивованість, індивідуалістські споживацькі цінності, чутливість до соціальних

впливів створюють стійке поле для функціонування особи, а не для її розвитку у професійній діяльності.

Перетворювальна сила конструктивних диспозицій виявляється у тому, що інтенсифікація одного або двох позитивних полюсів певних векторів може енергетизувати всю систему або перезапустити і навіть “обнулити” травматичні наслідки психотравмувальних подій.

Інтенсифікація від’ємного полюса певного вектора або векторів може знизити напруження та ефективність роботи усієї системи саморегуляції.

Слід також зазначити, що бар’єри професійної самореалізації виникають на індивідуальному, сімейному та груповому рівнях. На нашу думку, вектори усвідомлення – неусвідомлення, мотивації – амотивації, загальнолюдські цінності – індивідуалістські цінності, соціальна значущість – соціальні впливи пронизують індивідуальний, сімейний та масовий рівень функціонування психіки.

Кожен рівень містить несвідоме, свідоме та надсвідоме. Відповідно, бар’єри професійної самореалізації усвідомлюються різним чином у певній частині психіки.

Функціонування зазначених векторів можна та потрібно аналізувати на індивідуальному рівні. Сімейний рівень утримує соціальний професійний капітал сім’ї, в якому зберігається професійний досвід попередніх поколінь. Масовий рівень охоплює соціальні впливи, моду, мейнстрими, стереотипи, національні особливості, типові моделі професійного самоздійснення, які відповідають вимогам часу та суспільства. Дистресовий архетип бідності міститься у колективному несвідомому.

Мотиваційно-ціннісну основу вибору професії ми аналізуємо як тло, на яке проектується внутрішньоособистісні проблеми та батьківські заповіді.

Дослідження мотиваційно-ціннісної основи вибору професії батьками та їхніми дітьми уможливило отримання такої факторної структури: “доступність естетичного способу буття – доступність щасливого сімейного життя”; “цінність активного цікавого життя – цінність реалізації інтимно-особистісної сфери”; “книжково-предметний мотив вибору професії”; “вільний вибір професії”; “цінність і доступність творчої роботи”;

“доступність свободи – доступність матеріально забезпеченого життя”; “уникання професійного вибору”; “батьківські настанови щодо вибору професії – цінність дружнього оточення”.

Аналізуючи цю структуру, ми зазначили, що процеси професійної самореалізації підпорядковані як зовнішнім, так і внутрішнім впливам. Отже, професійний вибір окремої людини можна уявити як індивідуальний “коктейль” власних переваг та соціальних впливів. На нашу думку, найбільш небезпечними елементами професійного розвитку є ситуації проживання непереробленого “шматка” проблеми або травми, яка проєктується в професійне поле особистості.

Слід також наголосити, що сучасні процеси професійного самовизначення підпорядковані переважно феноменам соціальної та економічної адаптації. Неврахування суб’єктом імпліцитних моделей самореалізації ускладнює самоздійснення людини. Будучи не в змозі відмінити або зупинити процес, суб’єкт спирається на арсенал механізмів захисту, що доволі часто не дає можливості усвідомлено проживати життя і бути в ньому відповідальним суб’єктом. Здатність бути собою і йти за власним покликанням потребує мужності та зрілості людини.

На нашу думку, якщо батьки та їхні діти працюють за отриманим фахом, це переважно свідчить про усвідомлені процеси самовизначення, передачу конструктивних сценаріїв самоздійснення, здатність чути та йти за власною самістю, гармонійне поєднання професійного зростання з особистісним.

Праця за отриманим фахом, як правило, є ознакою функціонування зрілої та здорової особистості, яка не переносить глибинний особистісний або міжособистісний сімейний конфлікт у професійну сферу.

Особистісно та соціально зрілі батьки створюють “здоровий”, конструктивний ґрунт для розвитку дитини. Нам видається, що сімейний соціальний капітал у вигляді усвідомленого самовизначення, самореалізації за покликанням, відчуття власної самості надає молодій людині почуття свободи та впевненості у самоздійсненні. Така особа не хвилюється з приводу власної самореалізації, вона її здійснює.

Творча самореалізація батьків за справжнім потягом та фахом може бути доволі ефективним щепленням проти де-

структивного самоздійснення дитини. Батьківські деструктивні професійні моделі утруднюють професійну самореалізацію їхніх дітей. Ці труднощі можуть виявлятися через проблему професійного самовизначення, у специфічних моделях самоздійснення в професії, “безпідставній” глухоті до власної самості тощо.

Не звинувачуючи батьків у складних професійних траєкторіях, хочемо зазначити, що, крім родинних сценаріїв, батьківських посилів, соціальних мейнстримів, є вибір самої особи. Так, ми отримуємо різний досвід, проте лише від нас залежить, як ми його відрефлексуємо та які висновки зробимо.

Частина української молоді емігрує та шукає щастя професійної і особистісної самореалізації за кордоном. Що насправді знаходить така молодь?

За результатами дослідження української молоді та мігрантів українського походження, які проживають в Ізраїлі, ми виокремили фактори процесів професійного вибору, їх диференціації, а також вплив сімейних сценаріїв, середовища, особливостей самореалізації тощо.

Аналіз факторних впливів виявив різні акценти самореалізації молоді. Так, у свідомості української молоді професійна самореалізація тісно пов'язана із самоактуалізацією. Як провідну тенденцію можна виокремити орієнтацію на саморозвиток, самоздійснення.

На протигагу українській молоді, мігранти зорієнтовані передусім на адаптацію та самореалізацію у комунікативній сфері. Інше соціально-культурне середовище, навіть за умов пристосованості до нього, обтяжує молоду людину додатковими вимогами. Як наслідок, процеси професійної самореалізації мігранта підпорядковуються процесам адаптації. Активне спілкування, надзвичайний інтерес, розширення соціальних зв'язків можуть розглядатися як стратегії досягання та самореалізації.

Українська молодь, обираючи професію, крім інших факторів, свідомо чи несвідомо враховує фаховий вибір батьків. Як правило, моделі професійної самореалізації утримують сімейну сценарну детермінанту. Іноді молоді люди обирають професію, яка суперечить їхнім потягам, проте узгоджується з

фаховим вибором батьків, підтримує сімейну традицію. Результати аналізу факторної структури дали можливість виокремити сімейно-професійний конфлікт, учасниками якого, з одного боку, є батьки з чітко визначеними професійними орієнтаціями, настановами та заповідями, а з другого – доросла дитина, яка на угоду батькам обрала “правильну” професію, що не узгоджується з її власними потягами.

Порівняно з українською молоддю, вибір професій мігрантів більше узгоджується з процесами адаптації, ніж із власними потягами або впливом сім’ї.

Процес самоздійснення людини має широкий соціально-економічний та історичний контекст. Складне історичне минуле, його замовчування, перекручування історичних подій, їх трактування з ідеологічним ухилом на рівні спільноти та “забування”, витіснення, замовчування, контейнування у сім’ї спричинили консервування травматичного досвіду у вигляді дистресового архетипу бідності. Постійний стресогенез та відсутність можливості відреагування травматичних подій породили множину деструктивних сценаріїв виживання, які передавалися у спадок наступним поколінням. Не в змозі переосмислити складний досвід батьків, діти інтегрували “техніку” виживання у власну долю. Щоб “ухопити” вплив соціальних макрочинників, ми здійснили якісне дослідження українських прислів’їв та приказок.

За результатами такого дослідження ми виокремили дистресовий архетип бідності та проаналізували його вплив на соціально-економічні стратегії бідної людини. Цей архетип має надособистісну природу, виявляє себе як типовий універсальний спосіб структурування та відтворення досвіду самозахисту, збереження і виживання.

Дистресовий архетип бідності пов’язаний з архетипами долі та звеличення юродивого, виокремленими О. А. Донченко; він блокує, унеможливорює набуття нового економічного досвіду, вироблення успішних фінансових стратегій.

Конструкт бідності тісно пов’язаний із фатальністю, невідворотністю, розтягненістю в часі та просторі, абсолютизацією нужденності. Таке самооцінювання, переживання та реагу-

вання сприяють формуванню специфічних соціально-психологічних механізмів захисту, як раціоналізація, знецінення, виправдовування, моралізація тощо.

Зазначені механізми виконують функції терапевтичну (зниження напруження в егосистемі, адаптація тощо) і деструктивну (формування і закріплення неефективної економічної діяльності). Нееластичні економічні стратегії відбивають застрягання, регресію, відмову від дорослішання, інфантильність економічних дій, брак їхньої оцінки і самооцінки.

Аналіз колективних уявлень про бідність та багатство засвідчує несформованість процесів економічної рефлексії. Для економічних практик характерна відсутність індикаторів моніторингу соціально-економічної ситуації та реагування, успішного функціонування відповідно до нього.

На нашу думку, провідним стратегічним втручанням, якого потребує ситуація, мають бути реагування на травматичний історичний досвід (для цього необхідні додаткові дослідження та надзвичайно коректний підхід), формування конструктивних адекватних уявлень про економічні та соціальні процеси, підвищення фінансової компетентності та подолання звуження свідомості до обмежених фінансових практик.

Формування сильної, конкурентоздатної, орієнтованої на розвиток нації неможливе без чистки “авгієвих стаснь” у вигляді неперероблених “шматків” травми, які є бар’єром на нашому шляху до повноцінного життя.

Література

До першого розділу:

1. *Коростылева Л. А.* Психология самореализации личности. Основные сферы жизнедеятельности : дис... д-ра психол. наук: спец. 19.00.01. – М. : РГБ, 2003. [Электронный ресурс] / Л. А. Коростылева // Режим доступа : <http://diss.rsl.ru/diss/03/0517/030517041.pdf>.
2. *Психология самореализации профессионала* / Под науч. ред. Е. В. Федосенко – СПб. : Речь, 2012. – 157 с.
3. *Гаврилова Е. А.* Психологические факторы профессиональной самореализации руководителей коммерческих организаций : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук. – Тверь, 2010. – 24 с.
4. *Калашникова С. В.* Профессиональная самореализация преподавателя ВУЗа МВД России / С. В. Калашникова // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2009. – № 3 (38). – С. 47–51.
5. *Клочко В. Е.* Самореализация личности: системный взгляд / В. Е. Клочко, Э. В. Галажинский; под ред. Г. В. Залевского. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1999. – 154 с.
6. *Кудинов С. И.* Функционально-стилевой подход в исследовании самореализации личности / С. И. Кудинов // Наука. Образование. Практика. Сборник материалов региональной межвузовской научно-практической конференции. – Уфа : Восточный университет, 2007. – С. 37–41.
7. *Маркова А. К.* Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.
8. *Зеер Э. Ф.* Психология профессий : учебное пособие для студентов вузов / Э. Ф. Зеер. – 5-е изд., перераб., доп. – М. : Академический Проект; Фонд “Мир”, 2008. – 336 с.
9. *Зобов Р. А.* Самореализация человека: введение в человекознание / Р. А. Зобов, Р. Н. Келасьев. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. гос. ун-та, 2001. – 278 с. – (Серия: “Человек в новой России”, том 5).
10. *Климов Е. А.* Психология профессионального самоопределения : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Климов. – М. : Академия, 2004. – 304 с.
11. *Пряжников Н. С.* Методы активизации профессионального и личностного самоопределения: учеб.-метод. пособие / Н. С. Пряжников. – М. : Изд-во Моск. псих.-соц. ин-та; Воронеж : Изд-во НПО “МОДЭК”, 2002. – 400 с.

12. *Пряжников Н. С.* Психология труда и человеческого достоинства : учеб. пособие для студ. вузов / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. – М. : Academia, 2001. – 477 с.
13. *Богатырева О. О.* Проблемы профессиональной самореализации: социально-психологический и культурно-исторический аспекты / О. О. Богатырева // Мир психологии. – 2009. – № 1. – С. 251–259.
14. *Бодалев А. А.* Как становятся великими или выдающимися? / А. А. Бодалев, Л. А. Рудкевич. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2003. – 287 с.
15. *Алонцева А. И.* Стратегии поведения как условия самоосуществления / А. И. Алонцева, И. С. Морозова // Вектор науки Тольят. гос. ун-та. – 2012. – № 1. – С. 28–30. – (Серия: “Педагогика, психология”).
16. *Журавлев А. Л.* Экономическое самоопределение: Теория и эмпирические исследования / А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко. – М. : Институт психологии РАН, 2007. – 480 с.
17. *Суханова Н. А.* Специфика профессионального самоопределения личности и его психологическая обусловленность на этапе освоения профессии [Электронный ресурс] / Н. А. Суханова // 2-я международная научная интернет-конференция “Профессиональное самосознание и экономическое поведение личности”. – Режим доступа : <http://konfep.narod.ru/suhan.htm>.
18. *Максименко С. Д.* Субъектный подход в изучении профессиональной самореализации / С. Д. Максименко, В. И. Оседло [Электронный ресурс]: Психология и право. – 2011. – № 1. – Режим доступа : <http://psyjournals.ru/psyandlaw/2011/n1/39330.shtml>.
19. *Шахмартова О. М.* Профессионал и общество – пути сопряжения / О. М. Шахмартова // Вестник Самарской гуманитарной академии. – 2010. – № 2 (8). – С. 43–51. – (Серия: “Психология”).
20. *Климчук В. А.* Тренинг внутренней мотивации / В. А. Климчук. – СПб. : Речь, 2005. – 76 с.
21. *Колот А. М.* Мотивация персоналу : підручник / А. М. Колот. – К. : Видавництво КНЕУ, 2002. – 345 с.
22. *Седых А. Б.* Вклад Джона Льюиса Холланда в психологию профессий и карьеры (к 90-летию со дня рождения известного ученого) / А. Б. Седых // Человек. Сообщество. Управление. – 2009, № 4. – С. 54–67.
23. *Бодров В. А.* Психология профессиональной пригодности. Учебное пособие для вузов / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
24. *Пряжников Н. С.* Психология труда и человеческого достоинства: Учеб. пособие для студ. вузов / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. – М. : Academia, 2001. – 477 с.

25. *Леонтьев А. Н.* Философия психологии : из научного наследия / А. Н. Леонтьев; под ред. А. А. Леонтьева, Д. А. Леонтьева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 228 с.
26. Корпорация в системе общественного производства: монография / Л. И. Дмитриченко, Т. С. Чунихина, Л. А. Дмитриченко, А. Н. Химченко. – Донецк : ООО “Східний видавничий дім”, 2010. – 220 с.
27. *Ясько Б. А.* Психология медицинского труда (курс лекций): учеб. пособие / Б. А. Ясько ; Ин-т междунар. права, экономики, гуманитар. наук и упр. им. К. В. Россинского. – Краснодар : Тип. Ин-та им. Россинского, 2003. – 270 с.
28. *Ясько Б. А.* Психология личности и труда врача : курс лекций / Б. А. Ясько. – Ростов н/Д : Феникс, 2005. – 304 с.
29. *Петрушин В. И.* Психология карьеры / В. И. Петрушин. – М. : Академический Проект; Альма Матер, 2004. – 208 с.
30. *Управление персоналом организации.* Практикум : учеб. пособие ; под ред. д.э.н., проф. А. Я. Кибанова. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 638 с.
31. *Швальбе Б.* Личность, карьера, успех : Б. Швальбе, Х. Швальбе / пер. с нем. – М. : А/О Издательская группа “Прогресс”, “Прогресс-Интер”, 1993. – 240 с.
32. *Benware C.* Quality of learning with an active versus passive motivational set / C. Benware, E. L. Deci // Amer. Educat. Res. J. – 1984. – Vol. 21. – P. 755–765.
33. *Deci E. L.* The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior / E. L. Deci, R. M. Ryan // Psychological Inquiry. – 2000. – Vol. 11. – № 4. – P. 227–268.
34. *Чирков В. И.* Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека / В. И. Чирков // Вопросы психологии. – 1995. – № 3. – С. 116–130.
35. *The American Dream in Russia: Extrinsic aspirations and well-being in two cultures* [Ryan R. M., Chirkov V. I., Little T. D., Sheldon K. M., Timoshina E., Deci E. L.] / Personality and Social Psychology Bulletin. – 1999. – № 25. – P. 1509–1524.
36. *Фанталова Е. Б.* Диагностика и психотерапия внутреннего конфликта / Е. Б. Фанталова. – Самара : Издательский дом Бахрах-М, 2001. – 62 с.
37. *Как воспитать гения?* // В мире науки. [Scientific American] : Ежемесячный научно-информационный журнал. – 2006. – № 11. – С. 54–61 .
38. *Ильин Е. П.* Психология для педагогов / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2012. – 640 с. – (Серия: “Мастера психологии”).
39. *Митина Л. М.* Психология профессионального развития учителя: учебно-методическое пособие / Л. М. Митина. – Москва : МПСИ : Флинта, 1998. – 200 с.

40. *Ильин Е. П.* Психология для педагогов / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2012. – 640 с. – (Серия: “Мастера психологии”).
41. *Асмолов А. Г.* Психология личности: Принципы общепсихологического анализа : учеб. для вузов по спец. “Психология” / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
42. *Рубинштейн С. Л.* Принцип творческой самодеятельности (К философским основам современной педагогики) / С. Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1986. – № 4. – С. 101–108.
43. *Ильин Е. П.* Психология творчества, креативности, одаренности / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 448 с. – (Серия: “Мастера психологии”).

До другого розділу:

1. *Муздыбаев К.* Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации [Электронный ресурс] / К. Муздыбаев // Режим доступа : <http://www.nir.ru/sj/sj1-01muz.html>.
2. *Шурыгина И. И.* Бедность и квартирный вопрос / И. И. Шурыгина // Социологический журнал. – 1998. – № 3/4. – С. 236–241.
3. *Ярошенко С. С.* Теоретические модели бедности / С. С. Ярошенко // Рубеж. – 1996. – № 8/9. – С. 124–140.
4. *Фляшников А.* Бідність і багатство в наукових теоріях і сучасних дослідженнях / А. Фляшнікова // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 35–46.
5. *Либоракина М. И.* Бедность в Российской Федерации. Особенности бедности среди городского населения / М. И. Либоракина, Л. И. Овчарова // Социальная помощь: на пути к адресности: сб. ст.; под ред. М. И. Либоракиной. - М. : Фонд “Институт экономики города”, 2002. – С. 9–22.
6. *Римашевская Н. М.* Бедность и маргинализация населения (социальное дно) / Н. М. Римашевская // СОЦИС. – 2004. – № 4. – С. 33–43.
7. *Гуляева Н. П.* Бедность как социальная проблема [Электронный ресурс] / Н. П. Гуляева // Режим доступа : http://zhurnal.lib.ru/n/natalxja_p_g/tema96.shtml.
8. *Фомин Э. А.* Типологические критерии бедности / Э. А. Фомин, В. М. Воронков // Социологический журнал. – 1995. – № 2. – С. 57–69.
9. *Прибиткова І.* Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 109–124.

10. *Дьяконов И. Ю.* Динамика идентификации человека с группой нищих / И. Ю. Дьяконов, М. Л. Бутовская // Вопросы психологии. – 2003. – № 1. – С. 79–89.
11. *Рид Дж.* Модели безумия. Психологические, социальные и биологические подходы к пониманию шизофрении [Электронный ресурс] / Дж. Рид // Режим доступа : http://saps.ex6.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=11&Itemid=21.
12. *Саймон Г. А.* Рациональное принятие решений в деловых организациях / Г. А. Саймон // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 6. – С. 25–34.
13. *Спасенников В. В.* Экономическая психология : учеб. пособие / В. В. Спасенников. – М. : ПЕРСЭ, 2003. – 448 с.
14. *Мяленко В. В.* Соціально-психологічний зміст механізмів фінансової поведінки / В. В. Мяленко // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / За ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К.; Ніжин : Видавництво НДУ; ДС “Міланік”, 2008. – Т. 10. – Вип. 6. – Ч. 2. – С. 77–80.
15. *Ключников С. Ю.* Деньги в вашей жизни: Национальный практикум богатства / С. Ю. Ключников. – М. : Беловодье, 2005. – 448 с.
16. *Нолан П.* Уникання бідності [Електронний ресурс] / П. Нолан // Режим доступу : <http://www.spear.govt.nz/news/2004/2004-09-bulletin-avoiding-the-poverty-trap.html>.
17. *Фенько А. Б.* Люди и деньги : очерки психологии потребления / А. Б. Фенько. – М. : Класс, 2005. – 416 с.
18. *Психологія особистості : словник-довідник* / За ред. П. П. Горностаєва, Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
19. *Безруких А. В.* Архетипы в психотерапии [Электронный ресурс] / А. В. Безруких, О. М. Пилявина // Режим доступа : <http://bpaonline.ru/Books.htm>, <http://www.jungland.ru/node/1115>, http://www.nvppl.ru/show_articles_123.htm.
20. *Холлис Дж.* Сотворишь свою жизнь : поиски своего пути / Дж. Холлис [пер. с англ.]. – М. : Класс, 2006. – 192 с.
21. *Донченко О.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
22. *Хиллман Дж.* Внутренний поиск : сборник работ разных лет / Дж. Хиллман [пер. с англ.]. – М. : Когито-Центр, 2004. – 335 с.
23. *Шутценбергер А. А.* Синдром предков: Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносциогаммы / А. А. Шутценбергер. – М. : Психотерапия, 2011. – 256 с.

24. *Логунова Л. Ю.* Семейно-родовая память: временные ипостаси и социальные ресурсы / Л. Ю. Логунова // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – № 379. – С. 69–75.
25. *Шутценбергер А. А.* Психогенеалогия: Как излечить семейные раны и обрести себя / А. А. Шутценбергер. – М. : Психотерапия, 2010. – 224 с.
26. Определение “актива” и “пассива” [Электронный ресурс] // Бухгалтерский учет. – Режим доступа : <http://bugaltery.ru/predmet-buhgalterskogo-ucheta/21-opredelenie-laktivar-i-lpassivar.html>.

До третьего розділу:

1. Диагностика профессионального самоопределения : учеб.-метод. пособие / сост. Я. С. Сунцова. – Ижевск : Удмуртский ун-т, 2011. – Ч. 2. – 142 с.
2. *Фанталова Е. Б.* Диагностика и психотерапия внутреннего конфликта / Е. Б. Фанталова. – Самара : БАХРАХ-М, 2001. – 128 с.
3. *Наследов А. Д.* Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособие / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.
4. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
5. *Сысоев С. А.* Внутрисемейный социальный капитал как стимул инвестиций в человеческий капитал / С. А. Сысоев // Вопросы регулирования экономики. – 2010. – Т. 1. – № 4. – С. 42–62.

До четвертого розділу:

1. *Наследов А. Д.* Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособие / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.
2. *Фетискин Н. П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2005. – 490 с.
3. *Райгородский Д. Я.* Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ-М, 2002. – 675 с.

Наукове видання

Мяленко Вікторія Володимирівна

**ПСИХОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ
САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ**

Монографія

Літературне редагування *В. О. Коваленко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 21.04.2016 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 5,0.
Замовлення № 1189. Наклад 300 прим.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
